

ББК 66.79
Д70

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ У 1999 РОЦІ

Доповідь Держдепартаменту США
щодо практики в галузі прав людини в країні

15(56)

ХАРКІВСЬКА ПРАВОЗАХИСНА ГРУПА

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2000

Художник-оформлювач
І.М.Гаврилюк

Книга видана за сприяння
Національного фонду підтримки демократії (США)

Д70 **Дотримання прав людини в Україні у 1999 році** / Харківська правозахисна група; Худож.-оформлювач І.Гаврилюк. — Харків: Фоліо, 2000. — 64 с.

ISBN 966-03-1228-8.

У спеціальному випуску №15(56) інформаційно-аналітичного бюлетеня «Права людини» Харківської правозахисної групи друкується доповідь Держдепартаменту США про дотримання прав людини в Україні у 1999 році.

ББК 66.79

© Посольство США в Україні, 2000
© Харківська правозахисна група, переклад,
передне слово, коментарі, 2000

Переднє слово

Для комплексного дослідження стану з правами людини в країні правозахисні організації звичайно використовують форму звіту про дотримання прав людини, який готується щороку. Складання такого звіту є традиційним засобом доведення до відома громадськості – як національної, так і міжнародної – про порушення прав людини в країні, щоб полішити ситуацію. В Україні, на жаль, річний звіт, в якому від імені громадянського суспільства було б комплексно описано на високому рівні становище з правами людини, ще ніколи не готувався.

Відомі різні форми річних звітів. Так, «Біла книга Росії» складена як коментар до кожної статті Загальної декларації з прав людини, в якому розповідається про стан з реалізацією відповідного права. Звіти про реалізацію окремих прав можуть бути складені як коментарі до спеціальних конвенцій ООН з прав людини або інших міжнародних договорів. Наприклад, Всеукраїнський Комітет захисту дітей склав звіт про порушення прав дитини як коментар до офіційного звіту держави про виконання Конвенції ООН з прав дитини, Харківська правозахисна група підготувала звіт про катування і жорстоке поводження в Україні як коментар до третього періодичного звіту держави про виконання Конвенції ООН проти катувань. Як коментар до державних звітів про виконання міжнародних пактів ООН з громадянських і політичних прав та соціальних, економічних і культурних прав готують річні звіти Гельсінські комітети різних країн. Річні звіти про дотримання прав людини в Російській Федерації у 1993 та 1994 рр., що були підготовлені під керівництвом відомого російського правозахисника, першого російського омбудсмена Сергія Ковальова, складені як сукупність частин, кожна з яких висвітлює стан з дотриманням або певної групи прав (наприклад, соціально-економічних прав), або прав тих чи інших соціальних груп – військовослужбовців, в'язнів, або порушення прав людини під час певних подій – порушення прав людини під час жовтневих подій у Москві в 1993 році, порушення прав людини під час військового конфлікту в Чечні.

Щороку Державний Департамент США публікує великий двотомник, який містить доповіді про дотримання прав людини в усіх країнах світу. Ці доповіді готуються посольствами США в цих країнах. Усі доповіді побудовані за однаковою схемою:

резюме;

розділ 1 «Повага недоторканності особи» з підрозділами «Політичні та інші позасудові вбивства», «Зникнення», «Застосування катувань», «Свавільний арешт, затримання чи заслання», «Право на справедливий публічний суд» і «Право на недоторканність приватного життя»;

розділ 2 «Дотримання громадянських свобод», в якому розглядаються свобода слова і преси, свобода мирних зборів і об'єднань, свобода релігії, свобода пересування;

розділ 3 «Дотримання політичних прав: право громадян змінити владу»;

розділ 4 «Ставлення уряду до міжнародних та неурядових перевірок за заявами про порушення прав людини»;

розділ 5 «Дискримінація за расовою ознакою, статтю, релігією, фізичними вадами, мовою або за соціальним станом», в якому розглядається стан з дотриманням прав жінок, дітей, інвалідів, релігійних і національних меншин;

розділ 6 «Права робітників» (профспілки, укладення колективних трудових договорів, заборона примусової праці, дитяча праця та мінімальний вік прийому на роботу, прийнятні умови праці, торгівля людьми).

Привертає увагу чітка ієрархія прав і свобод людини, де на першому місці захист особистісних прав людини від сваволі держави, далі громадянських і політичних свобод, потім захист від дискримінації і тільки в кінці – короткий огляд прав робітників. Американська традиція прав людини вільна від патерналізму, який передбачає забезпечення людині «хорошого життя» державою (хоча рівень соціальної допомоги тим, хто її дійсно потребує, досить високий!). Тому західним людям важко збагнути наші проблеми з соціальними і економічними правами.

На нашу думку, українській громадськості було б цікаво ознайомитися з таким поглядом на нашу дійсність. Поглядом доброзичливим, але суворим. Упевнені, що цей ретельний глибокий аналіз буде нам на користь.

Харківська правозахисна група висловлює глибоку вдячність посольству США в Україні, яке люб'язно погодилось на цю публікацію (за згодою посольства, ми додали до тексту коментарі, щоб виправити декілька дрібних помилок).

Євген Захаров

Доповідь Держдепартаменту США про дотримання прав людини в Україні у 1999 році

ВСТУП

Державне управління в Україні здійснюється Президентом, що обирається прямим голосуванням, та однопалатним парламентом (Верховною Радою), одна частина якої обирається на основі пропорційного представництва, а інша – шляхом прямих виборів в одномандатних округах.

Діючий Президент Леонід Кучма був переобраний після двох раундів голосування, які відбулися 31 жовтня і 14 листопада. Незважаючи на те, що були деякі порушення під час виборчої кампанії і протягом голосування, майже всі спостерігачі погоджуються з тим, що результати виборів відображають волю виборців. Попередні загальнонаціональні вибори в 1998 і 1994, незважаючи на численні недоліки та порушення, теж загалом відобразили волю виборців. Президент призначає Кабінет Міністрів і контролює роботу уряду. Хоча Конституція України передбачає незалежну судову систему, суди фінансуються через Міністерство юстиції, залишаються вразливими для політичного втручання та корупції і є неефективними.

Служба безпеки України (СБУ), Міністерство внутрішніх справ (яке контролює різні міліцейські підрозділи) та Міністерство оборони в рівній мірі відповідальні за внутрішню безпеку і підпорядковані Президентові через Кабінет Міністрів. Національне бюро розслідувань, створене згідно з указом Президента в 1997 році, яке, однак, ніколи повною мірою не фінансувалось, було розпущено під час урядової реорганізації в грудні. Збройні сили загалом залишаються поза політикою. Хоча цивільна влада загалом здійснює ефективний контроль за силовими структурами,¹ система корупція в органах влади інколи може призводити до їхнього неналежного використання. СБУ та інші урядові структури опосередковано втручалися в політичні процеси за допомогою кримінальних розслідувань проти політиків, журналістів та впливових бізнесменів. СБУ, міліція та

прокуратура критикуються всередині та ззовні держави за невжиття належних заходів для подолання системної корупції та зловживань в органах влади. Траплялися випадки порушення прав людини з боку працівників правоохоронних органів.²

Україна перебуває на стадії важкого переходу від централізовано-планової до ринкової економіки. Продовжується розширення приватного сектору, і нині він складає значну частину економіки. Проте держава залишається в серйозній економічній кризі, обумовленій відсутністю критичного рівня реформ, які потрібні для того, щоб викликати стійке економічне зростання. Вже кілька років поспіль триває різке скорочення промислового виробництва. Реформи, особливо у сільському господарстві, перебувають у застої, однак в кінці року Президент підписав далекосяжний указ з питань сільськогосподарської реформи. За офіційною статистикою, близько половини працездатного населення офіційно працює у виробничій сфері, а решта – у сфері послуг і сільському господарстві, хоча, насправді, багато промислових підприємств скоротили обсяги виробництва чи простоюють. Експортуються різноманітні товари, в тому числі метали, хімічні речовини, цукор і напівфабрикати. Річна частка валового національного продукту на душу населення у 1999 році складала приблизно 1000 доларів США. Проте мільйонам працівників місяцями не платять зарплати, і більшість людей отримує значну частину своїх доходів у тіньовій економіці. Очікувалось, що річна інфляція залишиться на рівні 1998 року і становитиме близько 20 відсотків. Інвестиції залишаються на низькому рівні, оскільки багатьох потенційних інвесторів відлякують розгул корупції, податковий тягар та свавільна ліцензійна практика. Безробіття особливо поширилося серед жінок. Матеріальні цінності зосереджено в руках політичної еліти та директорів в галузях з державним домінуванням, пов'язаних з металами, нафтою та газом.

Картина з правами людини в Україні протягом року була строкастою: спостерігається обмежений прогрес у деяких сферах, але водночас зберігаються серйозні проблеми. Військовослужбовці вбивали інших солдатів внаслідок «дідівщини», також сталося декілька вбивств, мотиви яких, імовірно, мають політичне забарвлення.

Міліціонери і працівники системи покарань погано б'ють затриманих і ув'язнених, а також часто застосовуються катування, інколи із смертельними наслідками.³ Побиття новобранців іншими, більш досвідченими солдатами стало звичним, інколи воно призводить до смерті. Умови

ув'язнення погані і загрозові для життя. Траплялися випадки свавільного арешту та затримання. Типовим є тривале досудове утримання в дуже поганих умовах, коли затримані місяцями утримуються в СІЗО за правопорушення, які, в разі засудження, передбачають або нетривалі терміни ув'язнення або й взагалі не тягнуть позбавлення волі. Продовжує існувати проблема довгої судової тяганини. Органи влади рідко притягають до відповідальності посадових осіб, які здійснюють такі порушення. СБУ, міліція та прокуратура критикуються всередині та ззовні держави за невжиття належних заходів для подолання системної корупції та зловживань в органах влади. Багато гучних корупційних справ було припинено під приводом недостатності доказів для обвинувачення. Антикорупційне законодавство виконувалось вибірково, переважно проти опонентів уряду і посадових осіб нижнього рівня. Політичне втручання та корупція продовжують впливати на судочинство. Судова система перевантажена, неефективна та потерпає від нестачі коштів та кадрів. Ці фактори підривають право громадян на справедливий суд. Сповільнення реформування системи кримінального правосуддя було зумовлене як недостатністю урядових зусиль, так і напруженими економічними ресурсами. Держава продовжує настирно втручатися у життя громадян і посягати на їхнє право на приватність. Органи влади частково обмежили свободу преси і посилили втручання до неї, особливо на старті жовтневих президентських виборів. Вони втручались у хід виборів і збільшили тиск на ЗМІ, використовуючи податкові перевірки та інші подібні заходи. Національні теле- і радіокомпанії було піддано особливому тиску. Незважаючи на те, що друковані ЗМІ відображають повний політичний спектр, були наявні тенденції до самоцензури. Існують деякі обмеження на свободу зборів, і сталося декілька випадків обмежень свободи асоціацій. Обмеження на місцеві релігійні організації утискають свободу релігії. Уряд робив кроки для того, щоб повернути релігійним групам майно, конфісковане за радянської ери. Залишаються певні обмеження свободи пересування, більш відомі як реєстраційна система чи система «прописки». Уряд робив певні кроки на підтримку повернення і переселення депортованих кримських татар. СБУ контролювало діяльність неурядових організацій (НУО) протягом виборчої кампанії. Проблема залишається насильство проти жінок та дітей, торгівля жінками, дискримінація жінок, вкорінений побутовий антисемітизм, а також дискримінація релігійних, расових і національних меншин.⁴ Уряд протидіяв спробам деяких робітників організувати нові

профспілки. Примусова праця у формі торгівлі жінками і дівчатами для сексуальної експлуатації залишається проблемою.

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Розділ 1

Повага недоторканності особи, що передбачає свободу особи від таких явищ:

А. Політичні та інші позасудові вбивства

Не зафіксовано політичних убивств, вчинених державними агентами, але через розгул корупції, зв'язки між посадовими особами державних органів й організованою злочинністю та політичну діяльність представників організованої злочинності часто важко відрізнити політичні акти від криміналу. Політики, бізнесмени й журналісти, пов'язані з політикою, ставали жертвами нападів (можливо, з політичних мотивів), інколи зі смертельними наслідками.

Офіційна статистика за 1999 рік з приводу убивств на замовлення не доступна, однак деякі з них, можливо, були політичними. У лютому керівник служби безпеки незалежної телевізійної компанії СТБ був убитий на сходах біля своєї квартири, що безсумнівно було вбивством на замовлення. В травні голова обласного арбітражного суду Борис Віхров і директор місцевої телекомпанії «Ант» Ігор Бондар були обстріляні і вбиті в Одесі.

Знущання над ув'язненими та затриманими, а також погані умови утримання у місцях позбавлення волі інколи призводили до смерті людей (див. розділ 1.В). Згідно з виправленою урядовою статистикою у 1998 році було зафіксовано 1 901 смерть у місцях позбавлення волі, які були наслідком поганих умов. Також відзначалося, що міліція била осіб у витверезниках, інколи зі смертельними наслідками (див. розділ 1.В)

Траплялися вбивства одних військовослужбовців іншими внаслідок «дідівщини». За даними одного представника влади, в 1998 році було забито на смерть від 10 до 12 військовослужбовців, а загалом від 20 до 30 померло від травм, отриманих внаслідок «дідівщини».

Владі не вдалося досягти значного прогресу в розкритті ряду гучних вбивств останніх років. Не вдалося розкрити вчинені у 1998 році убивства колишнього голови правління НБУ Вадима Гетьмана, віце-прем'єра уряду АР Крим Олександра Сафонцева, мера Шахтарська і керівника вибор-

чої кампанії кандидата на мера Києва. Не вдалося розкрити убивства 1997 року голови адміністрації Роздольненського району, заступника міністра туризму та курортів АР Крим та відомого бізнесмена Аркадія Табачника, а також вибух бомби у реанімаційному відділенні сімферопольської лікарні.

Б. Зникнення

Не було відомостей про зникнення з політичних мотивів. Спосіб організації сумнівного викрадення у 1996 році голови Верховної Ради АР Крим був розкритий слідчими. Зникнення у 1994 році Михайла Бойчишина, одного з провідних керівників Народного Руху України, залишається нерозкритим.

В. Застосування катувань та інше жорстоке, нелюдяне або принижуюче гідність поводження чи покарання

Конституція України забороняє катування; але міліція та працівники виправних закладів постійно б'ють затриманих і ув'язнених, і було чимало повідомлень про такі знущання. «Міжнародна Амністія» та інші правозахисні групи продовжували отримувати постійні свідчення про те, що спецпідрозділи міліції «Беркут» били і мордували ув'язнених в ході планових навчань.

За повідомленнями преси, міліція робить підозрюваним у вчиненні злочину «ластівку»: затриманого кладуть на живіт на підлогу зі зв'язаними за спиною руками й ногами і вигинають дугою. Інші тортури – «слоник»: на голову затриманому одягають протигаз і поступово перебивають доступ повітря. Правозахисна група з Черкас повідомила, що у травні затриманий помер від ушкоджень завданих під час тортур міліцією, яка використовувала метод, званий «монументом», за яким ув'язненого підвішують на мотузці за його руки, і б'ють. Згадка про право на адвоката часто призводить до ще гіршого побиття, і затриманих можуть бити до тих пір, поки вони не відмовляться від такого права. Не існує ефективного механізму для подання скарг про погане поводження або отримання відшкодувань за подібні дії. Ув'язнені можуть надсилати скарги до Уповноваженого з прав людини, і апарат Уповноваженого отримав численні свідчення про тортури у місцях досудового утримання. Але Уповноважений не має жодних важелів для виконання своїх рішень, у той час, як влада не вживала достатніх заходів протягом року для припинення подібної практики або покарання осіб, які вчиняли такі порушення чи потурала їм. За інформацією апарату Уповноваженого з прав

людини, більшість отриманих ними скарг переважно стосувалися порушень прав людини з боку правоохоронних органів. В лютому правозахисні групи скаржились, що Уповноважений не провів розслідування з приводу того, чи дійсно спецпідрозділи міліції били ув'язнених в ході планових навчань у в'язниці. Натомість Уповноважений направив петицію до адміністрації з виконання покарань. 1 грудня Верховна Рада внесла поправку до Кримінального кодексу, яка передбачає до 15 років ув'язнення за тортури.⁵

Міліція також погано поводитися з ромами, особливо у Закарпатській області, а також погано поводитися з особами з темним відтінком шкіри (див. розділ 5). Міліція також неналежним чином поводитися з журналістами і біженцями (див. розділ 2.А і 2.Г).

У квітні 1998 року уряд створив Державний Департамент з питань виконання покарань для нагляду за здійсненням реформи системи покарань та адміністративного управління виправною системою. Спочатку новий департамент було підпорядковано Міністерству внутрішніх справ, однак потім, у березні 1999 року, президентським указом йому було надано статус самостійного урядового агентства. Однак правозахисні групи стверджують, що ці зміни в статусі не привели до змін на практиці. Владі не вдалося покарати працівників системи покарань і працівників міліції, які знущалися з ув'язнених чи потурали цьому.⁶ Серйозною проблемою також залишається корумпованість міліції.

Деякі політично активних осіб було поранено під час нападів. 2 жовтня провідний президентський опозиційний кандидат Наталя Вітренко була легко поранена (а також отримала інші більш серйозні ушкодження) під час спроби вбивства, коли дві гранати вибухнули під час її візиту до Кривого Рогу на південному сході України. Понад 30 осіб отримали ушкодження внаслідок вибуху, в тому числі і члени передвиборного штабу Вітренко, а 17 було госпіталізовано, 2 з них було завдано ушкодження, небезпечні для життя. Місцева міліція затримала двох підозрюваних, один з яких нібито був пов'язаний з місцевою довіреною особою голови Соціалістичної партії, кандидата у президенти Олександра Мороза.⁷ У квітні старшу посадову особу київського муніципалітету Миколу Підмогильного було обстріляно і серйозно поранено біля його будинку. 27 серпня невідомий нападник жорстоко побив Геннадія Фоменка – голову передвиборного штабу Соціалістичної партії в Луганській області. Місцева міліція повідомила, що вони не вважають мотиви нападу політичними. Однак прибічники Мороза стверджують, що цей випадок, який

співпав з візитом Президента Кучми до Луганська, був спробою місцевої влади залякати опозицію. Як стверджував один з депутатів Верховної Ради, у жовтні іншого депутата від Комуністичної партії було побито після підтримки передвиборної кампанії Петра Симоненка в Донецьку, і на особу, яка проводила кампанію Симоненка, було вчинено напад в Києві і серйозно поранено. 23 листопада мера Вінниці, колишнього парламентаря і губернатора Вінницької області Дмитра Дворкіса було обстріляно і поранено у Вінниці невідомим злочинцем.

Багатьом журналістам було завдано шкоди під час нападів протягом року. В лютому на Сергія Коренева, телеоператора незалежної телевізійної компанії СТБ було здійснено напад невідомими особами, які також вкрали його обладнання і відеокасети. 3 березня дві особи в масках вдершись до київського житла комерційного директора СТБ Дмитра Дахно, напали на нього та його дружину, погрожували їм ножом і утримували їх понад годину. Два чоловіки обшукали помешкання, очевидно, шукаючи документи, проігнорувавши гроші та інші цінності. В червні в Одесі невідомі особи побили Ігоря Грінштейна, журналіста місцевої одеської телевізійної компанії «Одеса-Плюс» і ведучого її нової програми «Око». Грінштейн пов'язав побиття з політикою «Ока» стосовно критики місцевої влади і надання значного часу в ефірі депутатам Верховної Ради, які знаходяться в опозиції до президента Кучми. Грінштейн – останній серед кількох одеських журналістів, кого побили, очевидно, в зв'язку з їхніми репортажами.

В січні офіс Меджлісу в Сімферополі був підірваний. Підозрюваних не було, однак кримські татари вважають винними російських шовіністів. 23 травня бомба вибухнула в Сімферополі, в офісі місцевого лідера Комуністичної партії Леоніда Грача. Вибух не був результатом якогось нещасливого випадку. Грач назвав цей акт провокацією, спрямованою на загострення напруги між лівими і кримськими татарами, які пікетували приміщення уряду в Сімферополі. На прес-конференції в червні лідер Соціалістичної партії України Олександр Мороз заявив, що партійний осередок в Дніпропетровську було спалено. 14 серпня під час зустрічі між кандидатом у президенти, колишнім прем'єр-міністром Євгеном Марчуком і місцевими жителями, які втратили свої збереження в фінансових пірамідах, керівник місцевої міліції наказав евакуювати людей з будинку через анонімну загрозу знаходження в приміщенні бомби. Бомбу не було знайдено, і Марчук звинуватив президентську адміністрацію в тому, що вона стоїть за цим випадком.

Продовжували надходити свідчення про погані умови та рукоприкладство проти новобранців у армії. За повідомленнями, старослужбовці посилають голодних молодих солдатів випрошувати продукти та гроші. Старослужбовці часто б'ють молодих солдатів, інколи забиваючи їх на смерть (див. також розділ 1.А). Міри покарання за такі знущання або за потурання цьому не змогли ефективно припинити подальше продовження таких знущань. З 1991 по 1998 роки було засуджено 450 військовослужбовців за знущання над співслужбовцями,⁸ і близько 200 військовослужбовців було притягнуто у 1998 році до кримінальної відповідальності за «дідівщину» (10-12 призовників були забиті на смерть і 20-30 померли від травм, отриманих внаслідок «дідівщини»).⁹ Преса повідомляла, що в кінці 1998 року було засуджено трьох солдатів за побиття їхніх співслужбовців в штаб-квартирі Міністерства оборони.

Суперечки між релігійними групами часом переростають в насильство. Наприклад, у квітні були випадки бійок між прибічниками Української Православної церкви (Московський патріархат) і оточенням Патріарха Філарета Української православної церкви (Київський патріархат) – див. розділ 5.

Протягом року не спостерігалось поліпшення умов у місцях позбавлення волі, що залишаються надзвичайно поганими, загрозливими для життя і не відповідаючими мінімальним міжнародним стандартам. Працівники виправної системи залякують ув'язнених та погано поведуться з ними. Частково внаслідок гострої економічної кризи в'язниці та СІЗО дуже переповнені і не мають належних санітарних умов та медичної допомоги.¹⁰ За ініціативою Президента, через переповненість в'язниць, парламент в липні підтримав масову амністію, за якою було звільнено 40 000 ув'язнених. Оскільки в державі не існує добре розвинутої системи покарань, альтернативних позбавленню волі, а закон не розділяє правопорушення на категорії особливо суспільно небезпечних і таких, що не становлять великої суспільної небезпеки, принаймні третина ув'язнених були позбавлені волі за вироком суду за нетяжкі правопорушення.

Умови в місцях досудового ув'язнення, що залишаються надзвичайно поганими, не відповідають мінімальним міжнародним стандартам. Ув'язнені часто утримуються в СІЗО протягом тривалого часу і піддаються поганому поводженню і залякуванню охороною в'язниць чи іншими ув'язненими. Переповнення є звичайним для таких закладів. Наприклад, СІЗО у Києві, який був розрахований на утримання 2 850 осіб, вміщує 3 500. У відповідності до офіційної статистики у червні у місцях позбавлення волі перебувало 223

900 осіб (з них 42 600 утримувалися в СІЗО), вдвічі більше, ніж у 1992 році.

Згідно з офіційними джерелами, інформація про фізичний стан тюремних стін і огорож, так само як і будівель СІЗО, розглядається як державна таємниця.¹¹ Проте преса широко повідомляє про важкі умови ув'язнення. У 1998 році було зафіксовано 1901 смерть в тюрмах і у місцях попереднього ув'язнення, що більше ніж в три рази перевищує загальний рівень смертності серед населення. Погані санітарні умови приводять до смертей від хвороб, зокрема через туберкульоз і дизентерію, також часто траплялися випадки вбивства іншими ув'язненими і самогубства.

Умови в лікувально-трудових профілакторіях Міністерства внутрішніх справ, де утримуються алкоголіки-правопорушники згідно судового рішення, не набагато відрізняються від умов у місцях позбавлення волі. Фактично, лікування недоступне. Згідно із статистикою 1998 року, у 12 ЛТП продовжували утримувати 3 800 осіб. Уряд не виконав свого попереднього зобов'язання про передачу ЛТП Міністерству охорони здоров'я. Міліція має право направити будь-яку особу, яка з'являється в нетверезому вигляді в громадському місці у витеверезники. Правозахисні групи повідомляли про випадки поганого поводження, обкрадань чи побиття міліцією затриманих, іноді зі смертельними наслідками у витеверезниках. В серпні уряд видав постанову про закриття витеверезників до 2000 року.

Влада продовжувала дозволяти представникам дипломатичного корпусу та правозахисникам відвідувати в'язниці, хоча були скарги від правозахисних груп, що стало значно важче отримати дозвіл на відвідання в'язниць. Повідомлялося про випадки, коли ув'язненим відмовляли в листуванні і дозволяли побачення з родичами лише раз на рік. Ув'язнені можуть надсилати Уповноваженому з прав людини скарги на умови утримання, але правозахисні групи повідомляли про покарання ув'язнених за скарги.¹²

Г. Свавільний арешт, затримання чи заслання

Продовжує існувати проблема свавільного арешту та затримання. За законом правоохоронні органи можуть затримати підозрюваного до 3 діб без ордеру на арешт, після чого потрібен ордер.¹³ За Конституцією України лише суд може видавати ордер на арешт, але перехідні положення Конституції зберігають за прокуратурою повноваження на видачу ордерів на обшук та арешт до 2001 року. Максимальний термін затримання під

вартою після висунення звинувачення складає півтора року,¹⁴ але закон не обмежує сумарного терміну утримання до і під час суду. Закон дозволяє громадянам оскаржувати арешт в суді чи прокуратурі. Конституція вимагає негайного повідомлення родичів про арешт, але на практиці це положення часто не виконується.

За законом суд повинен розпочатися не пізніше ніж через три тижні після пред'явлення звинувачення,¹⁵ але це положення рідко виконується переважаними судами. Минають місяці, поки обвинувачений потрапляє до суду, і протягом року не спостерігалось поліпшення ситуації. Складні справи роками чекають на судовий розгляд. Хоча зміни, внесені у 1996 році до Кримінально-процесуального кодексу запровадили звільнення під заставу, це положення використовується рідко. Інколи береться підписка про невиїзд за межі певної адміністративної території. Частіше осіб, проти яких висунуто обвинувачення, не звільняють під заставу або залишають на підписці про невиїзд, а місяцями утримують у СІЗО.¹⁶ У червні утримувалось 223900 ув'язнених, з них 42600 осіб утримувалися в СІЗО. Конституція України передбачає компенсацію за незаконний чи свавільний арешт, затримання або засудження, але не зафіксовано випадків застосування цього положення. Як повідомляється, це скоріше відбувається внаслідок відсутності віри у правосуддя, аніж через відсутність випадків незаконного та свавільного затримання.

Закон передбачає безкоштовне надання адвоката-захисника малозабезпеченим особам з моменту затримання або пред'явлення звинувачення. Не вистачає адвокатів для захисту підозрюваних від незаконного тривалого утримання в надзвичайно поганих умовах. Хоча, в принципі, зберігається система надання адвокатів державою, державні адвокати часто відмовляються захищати малозабезпечених осіб за низьку державну оплату їхніх послуг. Перебуваючи у місцях позбавлення волі, затриманий або ув'язнений може спілкуватися з адвокатом віч-на-віч; але, за свідченням правозахисних груп, право на зустріч з адвокатом віч-на-віч інколи порушується працівниками в'язниць та слідчими. Для захисту звинуваченого передбачено, щоб у кожній справі обов'язково був документ, підписаний звинуваченим, який засвідчує, що звинуваченому роз'яснено, в чому він звинувачується, що він має право на захисника, а також, що він може не давати свідчень проти себе та своїх родичів. Касаційний суд може скасувати вирок або призначити новий суд, якщо такий документ відсутній. Оскільки звинувачені вже краще знають свої права, вони наполя-

гають на дотриманні цього порядку. Але багато з них все ще не знають своїх прав.

Влада інколи арештовує людей, що виступають з відкритою критикою влади (часто це опозиційні політики та редактори або журналісти опозиційних видань) за кримінальними звинуваченнями у наклепі або ухиленні від сплати податків (див. розділ 2.А). 15 січня посадові особи Міністерства внутрішніх справ заарештували Володимира Єфремова, головного редактора газети дніпропетровської обласної ради «Собор» і утримували його протягом двох діб. Єфремов був звинувачений у зловживанні службовим становищем у зв'язку з фінансовими порушеннями, що виявились, як повідомлялось, під час перевірки фінансової діяльності газети. Оглядачі вважають, що арешт мав політичні мотиви: відомо, що з того часу, як обласну раду очолював суперник президента Павло Лазаренко, він робив значні внески у фінанси газети.

19 травня мукачівська міліція затримала 70 осіб, переважно ромів, на місцевому базарі за незаконну торгівельну діяльність. Після того, як затриманих утримували в переповненому міліцейському автобусі близько години, їх примусили помити автомобілі, які належали відділенню міліції і виконати роботи з впорядкування двору навколо відділення міліції, в той час як їх словесно ображали працівники міліції. Ромів утримували протягом 2 діб, і жоден з них не був офіційно звинувачений у вчиненні злочину. 24 травня 16 ромів подали скарги на працівників міліції. 7 липня мукачівські міліціонери затримали трьох жінок-ромів на базарі, після того, як вони не пред'явили посвідчень особи. Працівники міліції доставили жінок до відділення міліції, де вони наказали їм прибрати приміщення і погрожували замкнути їх в камеру, якщо вони відмовляться співпрацювати. Коли керівник неурядової організації ромів прибув до відділення і почав вимагати пояснень, жінок звільнили. Жінки звернулися зі скаргами про те, як до них поставились, до начальника обласного УМВС і обласного прокурора.

В травні три священики баптисти були арештовані в Кегічівці, коли вони розпочали «наметову місію».

Міліція також свавільно затримує осіб під час поширених перевірок документів і інспекцій автомобілів (див. розділ 1.Е).

Широко розповсюджена корупція в органах влади. Складається враження, що влада застосовує антикорупційне законодавство вибірково в політичних цілях, в той час, як антикорупційне законодавство все більше і більше застосовується проти посадових осіб нижнього рівня. Багато

осіб, звинувачених в злочинах і корупції, стверджують, що вони стали жертвами через їхню підтримку втікача, колишнього прем'єр-міністра і опозиціонера до влади Павла Лазаренка. Колишні працівники Кабміну Петро Шкудун, Микола Сивульський і Василь Коваль заявили, що їхні справи мали політичні мотиви через зв'язки з Лазаренком. У жовтні перших двох було випущено під заставу, а останній був ув'язнений в очікуванні суду за звинуваченням у корупційних діяннях.

У березні чотири узбеки, двоє з яких були опозиціонерами до узбецької влади, були затримані у Києві і депортовані без розгляду справи в Узбекистан, де їх засудили по звинуваченню в тероризмі і підривної діяльності до 15 років ув'язнення. Їм було відмовлено у доступі до прокурора (див. розділ 2.Г).

Закон не передбачає заслання як засобу покарання, воно відсутнє в законодавстві і влада не застосовує його.

Д. Позбавлення права на справедливий публічний суд

Конституція передбачає створення незалежної судової влади, але на практиці правосуддя залишається вразливим для значного політичного втручання з боку виконавчої влади та потерпає від корупції та неефективності. Суди фінансуються через Міністерство юстиції, що дозволяє владі впливати на судочинство. Президентська адміністрація також, за наявною інформацією, продовжує стару радянську традицію телефонного права, за допомогою якого вона безпосередньо впливає на суддів.

Створення передбаченої Конституцією незалежної судової системи очікує прийняття впроваджувального законодавства. Внаслідок цього судова система продовжує функціонувати за радянськими принципами. Більшість суддів та прокурорів були призначені у радянські часи, і суддівський корпус залишається на сторожі інтересів влади. Вища Рада Юстиції, яка затверджує призначення суддів і карає їх, складається переважно зі старших представників виконавчої влади, включаючи Генерального Прокурора і Голову СБУ. За свідченнями правозахисників, судова система не звільнилася від впливу влади, особливо на регіональному та місцевому рівнях. Наприклад, виконавча влада безпосередньо призначає голів судів¹⁷, які мають великий вплив на вирішення справ через розподіл справ, контроль над призначеннями і просуванням по службі, а також контроль над соціальним забезпеченням суддівського корпусу. За наявною інформацією, голови судів навмисно завалюють справами незалежних суддів, щоб притягнути їх до дисциплінарної

відповідальності, якщо ті не впораються. За достовірними даними, голови судів постійно отримують вказівки від виконавчої влади.

Міністерство юстиції і голови судів також контролюють забезпечення суддів житлом. Судді, які виносять судові рішення не у відповідності до вказівок виконавчої влади, отримують житло далеко від центра міста чи взагалі ігноруються, коли з'являється нове житло.

Судова система потерпає від нестачі кадрів та коштів, наслідком чого є неефективність і корупція. Судова система отримує всі свої кошти через Міністерство юстиції. Бюджетні фонди, виділені урядом у 1999 році, покрили лише половину того, що було потрібно судовій системі в цьому році. У червні Верховний Суд звернувся до Конституційного Суду із запитом про законність урядової практики свавільного обмеження судового бюджету. У цьому зверненні Верховний Суд поскаржився, що райсуди отримали лише 51 відсоток фінансування, яке вимагається, військові суди – 33 відсотки, а обласні суди – 62 відсотки. В липні Конституційний суд постановив, що урядова практика обмеження судового бюджету була неконституційною. Ця спроба уряду урізати судовий бюджет і подібні спроби в минулих роках ясно демонструють залежність судової системи від виконавчої влади і готовність уряду скористатися з цієї залежності.

Авторитет та незалежність судової системи також підриваються частим невиконанням судових рішень у цивільних справах. Кримінальне покарання за невиконання судових рішень застосовується рідко. Особливо часто судові рішення не виконуються, якщо вони розходяться з інтересами влади. Генеральний Прокурор, Голова Верховного Суду, голови обласних судів, голова Київського міського суду (або їхні заступники) можуть призупинити судові рішення, що призводить до втручання, маніпуляцій та корупції.

Багато місцевих спостерігачів вважають Конституційний Суд найбільш незалежним судовим органом держави. Правозахисні групи стверджують, що Конституційний суд підтримує терези справедливості, незважаючи на деякі симптоми у 1998 році, що він може мати пропрезидентський ухил.

Конституція 1996 року передбачала повну перебудову судової системи, яка має бути завершеною до 2001 року, в тому числі, створення апеляційних судів; але, поки не прийнято відповідного впроваджувального законодавства стосовно права на правосуддя, зберігається судова система радянського зразка, за винятком Конституційного Суду.

Судова система включає Конституційний Суд, суди загального судочинства і арбітражні, тобто господарські суди. Суди загального судочинства і арбітражні суди мають три рівні: районні суди, обласні суди, а також Верховний Суд і Вищий Арбітражний Суд. Загальні суди поділяються на колегії з кримінальних і цивільних справ.¹⁸ Військові суди займаються лише справами військовослужбовців.¹⁹

Конституційний Суд складається з 18 членів, рівно-пропорційно призначених на 9-річний термін Президентом, Парламентом та з'їздом суддів. Він дає офіційне тлумачення законів та Конституції, а також вирішує питання про відповідність Конституції законів, президентських указів, актів Кабінету Міністрів та правових актів Автономної Республіки Крим. Президент, не менше 45 членів парламенту, Верховний Суд, Уповноважений з прав людини та Верховна Рада АР Крим можуть порушити розгляд справи у Конституційному Суді. Громадяни можуть звернутися до Конституційного Суду через Уповноваженого з прав людини, хоча на практиці Уповноважений все ще вчиться цьому праву. В кількох обмежених випадках Конституційний Суд може тлумачити законодавство для окремих громадян, коли правозастосування щодо громадян обумовлене непереборними доказами, того, що дія Конституції порушена, та що певна правова норма неоднаково тлумачиться різними органами влади. Однак з поміж 8 тисяч таких звернень до січня 1999 року були прийняті до вивчення лише 4.

У нинішній системі справи розглядаються суддями одноособово, інколи разом з двома народними засідателями (це «непрофесійні судді», тобто професійні присяжні з певною юридичною підготовкою), або колегіями з трьох суддів, коли розглядаються серйозні справи. Конституція передбачає відкритий змагальний судовий процес за участю судді, народних засідателів, державного обвинувачувача, захисту та суду присяжних (у передбачених законом випадках). З деякими застереженнями ці положення виконуються на практиці. Однак, ще не прийнято законодавство про процедури призначення суду присяжних. Складні справи роками чекають суду. А, тим часом, звинувачені, як правило, сидять в СІЗО. Поправка до Кримінально-процесуального кодексу радянської ери, прийнята у 1996 році, передбачає звільнення під заставу, але звільнення під заставу рідко застосовується на практиці (див. розділ 1.Г).

Існує також багато свідчень, що організовані злочинні елементи також впливають на судові рішення. За даними Міністерства юстиції, в 1997 році 135 суддів було притягнуто до дисциплінарної відповідальності, 22

судді було звільнено, а 5 суддів було притягнуто до кримінальної відповідальності за хабарництво. Поки не було випадку притягнення до відповідальності судді суду вищого рівня. Злочинні елементи постійно залякують постраждалих і свідків, щоб ті змінили свої свідчення або відмовились від них. Закон передбачає створення спеціального підрозділу міліції для захисту суддів, свідків, обвинувачених та їхніх родичів. Але його ще не створено, і учасники судочинства залишаються вразливими для тиску. Існує законодавство, яким передбачається захист свідків, але воно тимчасово не діє через відсутність фінансування.

Прокуратури, як і суди, існують на районному, обласному і республіканському рівні. Прокурори підпорядковані Генеральному Прокуророві, який призначається Президентом і затверджується Верховною Радою на п'ятирічний термін. Обласні та районні прокурори призначаються Генеральним Прокурором.

Хоча за законом прокурори і адвокати мають рівний статус у суді, але насправді прокурори мають набагато більший вплив. Прокуратура з її функцією попереднього слідства діє, по суті, як Велике Жюрі (тобто досудова колегія присяжних – орган американського судочинства, який вирішує, чи прокуратура має достатні докази для арешту і суду). Прокуратура може розпочати слідство силами свого власного апарату, або провадити слідство, відкрите Міністерством внутрішніх справ або СБУ. Прокуратура також має право видавати ордери без санкції суду і призупинити судові рішення, тому варто в судовій ієрархії розмістити прокуратуру над судами. У кількох справах прокуратура використала свою владу судового нагляду з тим, щоб скасувати судові рішення, невиконані економічними чи політичними інтересам президентської адміністрації і віддала розпорядження переглянути ці справи в інших судах. Апарат Генерального Прокурора практикує вибіркове звинувачення та ініціювання розслідування проти політичних чи економічних опонентів Президента і його оточення. Генеральний Прокурор ігнорує запити парламенту і суду з приводу розслідувань стосовно осіб вищого рангу, якщо звинувачені належать до президентського оточення.

Конституція значно обмежує повноваження прокуратури, зводячи їх до підтримання обвинувачення, представництва публічних інтересів у суді, нагляду за проведенням слідства і виконанням судових рішень. Але за відсутності нового Кримінального та Кримінально-процесуального кодексу, які б забезпечили впровадження цих конституційних обмежень, прокуратура продовжує провадити слідство та здійснювати загальний нагляд

за дотриманням законності. У листопаді 1997 року Конституційний Суд видав тлумачення Закону про прокуратуру, яким громадянам дозволено оскаржувати рішення прокуратури в суді.

Конституція передбачає процесуальні положення для забезпечення справедливого суду, зокрема, право обвинуваченого або свідка не давати свідчень проти себе або своїх родичів. Але, поки не прийнято впроваджувального законодавства на виконання цих конституційних положень, переважно зберігається система кримінального правосуддя радянського зразка. Хоча існує презумпція невинуватості, регулярність вироків не відрізняється від показників радянських часів. Майже всі розглянуті у суді справи закінчуються обвинувачувальним вироком.

За офіційними даними, у першій половині 1999 року з 114 600 обвинувачувальних вироків від 36 до 39 відсотків передбачали позбавлення волі). Загалом 494 обвинувачених було виправдано, на 11 відсотків більше ніж за відповідний період минулого року. Але, оскільки судді часто відсилають на «дослідження» ті справи, які не мають перспективи винесення обвинувачувального вироку (і часто такі справи можуть бути припинені чи закриті), ці статистичні дані не зовсім надійні.²⁰ Крім того, за наявними даними, підозрювані часто дають хабарі судовим посадовим особам, щоб ті зняли звинувачення до суду, зменшили строк позбавлення волі або змінили позбавлення волі на умовний термін

Судовий процес у Дніпропетровську над колишнім урядовим опонентом Леопольдом Табурянським, який протягом кількох місяців 1996 року утримувався у СІЗО за повторне проведення незгошеної демонстрації в інтересах обманутих клієнтів фінансових пірамід, був призупинений на невизначений час. Правозахисні групи вважають, що це ілюструє шлях використання державою таких призупинених кримінальних справ проти опонентів чи закриття їхніх об'єднань для того, щоб припинити критику.

Немає даних про існування політичних в'язнів.²¹

Е. Свавільне втручання у приватне і родинне життя, помешкання чи листування

Органи влади порушують право громадян на приватність. Хоча Конституція України передбачає, що суди видаватимуть ордери на обшук, але ці положення поки не виконуються, і ордери на обшук продовжують видавати прокурори. СБУ може без ордера проводити стеження і обшуки за погодженням з Генеральним Прокурором, який номінально здійснює нагляд за цією діяльністю СБУ. Однак, важко сказати, в якому обсязі Генеральний

Прокурор користується цими повноваженнями для контролю за діяльністю СБУ і запобігання зловживанням з боку працівників СБУ. Конституція забезпечує громадянам право на ознайомлення з будь-яким досьом на них, яке є в СБУ, а також право вимагати відшкодування фізичних і моральних збитків, завданих слідством. Проте, цього права не існує на практиці за відсутності відповідного впроваджувального законодавства.

У певних проявах спостерігаються залишки радянських механізмів контролю. За відсутності чіткого визначення у законодавстві відповідних випадків, міліція має право на свій розсуд затримувати людей і зупиняти машини для проведення ретельної перевірки документів чи огляду машини. Міліція має право затримати особу на строк до 3 годин для з'ясування особи. Були повідомлення про те, що міліція часом порушує ці права. Наприклад, міліція затримала місцевого лідера опозиційної Соціалістичної партії в Черкасах під приводом перевірки особи для того, щоб зірвати місцеву демонстрацію лівих у серпні.

Журналісти, чий репортаж містять критику влади, чи висвітлюють інформацію про опозиційних політиків, розповідають, що досить часто вони переслідуються агентами СБУ, і що їхні телефони прослуховувались (див. розділ 2.А).²²

У відповідності до діючої реєстраційної системи «прописки» у всіх внутрішніх паспортах є відмітка про місце прописки та шлюбний стан (див. розділ 2.Г). Уряд вказував на свій намір скасувати систему прописки, однак до цього часу було досягнуто незначного прогресу.

Закон про об'єднання громадян забороняє працівникам міліції, СБУ і військовослужбовцям вступати в політичні партії. На попередніх парламентських виборах у березні 1998 року масовий вступ – можливо, примусовий – працівників державного сектора і державних службовців збільшив кількість членів проурядових партій, особливо Народно-демократичної партії (див. розділ 2.Б).

Не було зафіксовано випадків зловживань у психіатрії з політичних мотивів, однак преса та правозахисні групи повідомляли про ряд випадків зловживань в психіатрії з економічних мотивів. Особам, втягнутим у спори щодо майна, спадку та розлучення неправильно ставили діагноз шизофренії та поміщали до психіатричних лікарень. Спори часто тягнуть корупційні діяння з боку експертів-психіатрів і посадових осіб у суді. В державі досі використовується радянська класифікація психічних захворювань, і немає закону про психіатричну практику.²³ Особи, яким

поставлено діагноз психічної хвороби, можуть бути примусово поміщені до лікарні та примусово лікуватися, можуть бути оголошені недієздатними та позбавлені громадянських прав без їхньої присутності на суді або навіть без їхнього відома про таке рішення. Новий закон про психіатричну допомогу застряг у парламенті після того як він пройшов перше читання у 1998 році. А тим часом продовжує діяти стара радянська інструкція про психіатрію (в країні зареєстровано 1.2 мільйони психіатричних пацієнтів).²⁴ В межах трьох днів після насильницького ув'язнення до госпіталю пацієнта повинні оглянути три лікарі. Пацієнти (включаючи засуджених злочинців) пізніше повинні бути оглянуті старшою обласною психіатричною комісією в межах півроку. У відповідності до інформації, наданої Асоціацією українських психіатрів, Міністерство охорони здоров'я не завжди співпрацює з правозахисними організаціями, які намагаються контролювати порушення у психіатрії.

Президентський указ, виданий у червні, вимагав, щоб всі комунікаційні компанії і Інтернет-провайдери пройшли ліцензування і щоб їхнє обладнання було пристосоване для прослуховування (безумовно, таємними службами). Однак цей указ був заблокований парламентом у вересні (див. розділ 2.А).

Розділ 2

Дотримання громадянських свобод, включно з такими аспектами:

А. Свобода слова і преси

Конституція і закон 1991 року захищають свободу слова і преси; проте, на практиці влада частково обмежує свободу преси, використовуючи перевірки з боку податкової інспекції, притягнення до відповідальності за наклеп, надання субсидій та залякування журналістів, що підштовхує багатьох до самоцензури. Влада володіє чи контролює більшість національних радіо- і телевізійних каналів; хоча є широкий вибір газет та періодичних видань, які представляють різні політичні погляди, і громадяни можуть критикувати владу без переслідування. ЗМІ повідомляли, що влада намагається контролювати пресу.

Як незалежні, так і державні друковані ЗМІ тягнуть до самоцензури, коли стосується неприємних для влади питань. Існують незалежні газети, які виходять на суто комерційній основі, хоча з дуже незначним прибутком. Однак, вони перебувають під тиском ряду факторів, таких як доступ

до недорогого субсидованого державою паперу; залежність від політичних покровителів, які можуть посприяти з отриманням фінансової допомоги з Державного фонду підтримки преси; прискіпливість державних чиновників, особливо на місцевому рівні, а також політично мотивовані перевірки податкових інспекторів. У 1997 році Президент видав Указ «Про підтримку преси», яким Кабінетові Міністрів доручалося скласти перелік видань, що потребують державної допомоги, в тому числі видань, в числі засновників яких – центральні та місцеві органи влади, громадські організації, об'єднання, спілки, освітянські установи та колективи редакцій. На думку журналістської громади, цей указ був спрямований на здобуття контролю над пресою шляхом підтримки лояльних видань. Залежність більшої частини преси від патронажу влади особливо стримувала критику на місцевому рівні. Державний комітет з інформаційної політики надіслав попередження деяким виданням щодо розпалювання міжнародної ворожнечі і ведення антидержавної пропаганди і звернувся до Генеральної прокуратури з проханням порушити кримінальні справи проти цих газет. Проте, немає даних про те, щоб в результаті якісь газети були притягнуті до відповідальності.

Державний комітет з питань державних таємниць має широкі повноваження для впливу на ЗМІ.²⁵ У 1997 році Кабінет Міністрів прийняв постанову про те, що додатково визнається державною таємницею інформація про страти, стан в'язниць, СІЗО та ЛТП («стан в'язниць» стосується фізичного стану тюремних стін і огорож, а не умов у в'язницях)²⁶. Преса має можливість повідомляти про погані тюремні умови без будь-яких заборон. За свідченням журналістів, цей комітет не втручався у їхні справи. (див. розділ 1.В).

Як центральна, так і місцева влади постійно дошкуляли опозиційним газетам несподіваними перевірками податкової інспекції або перевірками на предмет дотримання пожежної безпеки та правил експлуатації приміщень. Напередодні президентських виборів 31 жовтня влада примусила закритися принаймні одну опозиційну газету – «Політика». Закриття у червні, яке стало наслідком затягнутого судового процесу і турботи влади нібито за порушення закону про нерозголошення державних таємниць, було четвертим закриттям «Політики» за 13 місяців. Між березнем і червнем газета також була змушена сім разів змінити друкарню. Посадові особи ініціювали понад 20 кримінальних і цивільних справ проти редактора «Політики» Олега Ляшка, запросивши понад 40 мільйонів доларів США (220 мільйонів гривень) на відшкодування збитків. В одному з двох кри-

мінальних звинувачень у наклепі проти Ляшка за відомості, що порочать Президента і персонал його апарату, Ляшко був виправданий 23 грудня. Суд постановив, що немає доказів вчинення злочину і, що попереднє розслідування було необ'єктивним.²⁷

Журналіст Олег Ляшко, редактор опозиційної газети «Політика», був обвинувачений у червні 1998 року за серію статей про таємні операції СБУ проти Заходу.²⁸ Через деякий час справа була закрита; але в грудні вихід газети «Політика» було припинено після рішення районного суду від 6 жовтня про закриття газети за публікацію цих статей, що ніби-то містили дані, що становили державну таємницю – тобто ті ж самі секретні дані, справу по яких було припинено раніше. Газету не було повідомлено про триваючий судовий процес проти неї, і вона не мала можливості виступити на свій захист. Однак 28 грудня 1999 року Генеральний Прокурор Михайло Потебенько заявив про призупинення постанови про виправдання Ляшка. За повідомленнями, справу було переглянуто у 2000 році.²⁹

У вересні заступник голови облдержадміністрації звернувся з судовим позовом на газету місцевої організації Соціалістичної партії «Правильний вибір» за твердження, які містять наклеп на Президента і голову облдержадміністрації, що стало наслідком публікації критичних репортажів про владу. Влітку львівська обласна влада зробила антисемітську газету «За вільну Україну» об'єктом перевірок податкової інспекції, пожежної інспекції, повідомлення про виселення, відключення телефонної лінії і «уваги» з боку міліції. Ці турботи почались після проголошення газетою підтримки кандидата у президенти, колишнього прем'єр-міністра Євгена Марчука. «День», інша газета, яка підтримувала Марчука, зазнала 25 перевірок податкової інспекції між січнем і липнем.

«Київські ведомості» призупинили вихід 21 лютого, пославшись на нестачу фінансів, після місячного тиску на неї з боку влади. Рахунки газети заморозили з жовтня 1998 року посилаючись на порушення договору оренди. «Київські ведомості» відновили вихід 22 квітня під новим керівництвом. Союзник Президента Григорій Суркіс купив газету і змінив її редактора.

1 червня парламент прийняв рішення на вимогу ЗМІ про розслідування всіх скарг з приводу перешкоджання виходу недержавних ЗМІ податковою інспекцією, апаратом Генерального Прокурора чи Адміністрацією Президента.

Щоб покарати за критику, як центральна, так і місцева влада також часто подають цивільні позови до суду ніби-то за образу «честі і гідності» або порушують кримінальні справи за наклеп. Статті 7 і 440-1 Цивільного Кодексу дозволяють будь-кому, в тому числі посадовим особам, подавати позови до суду на відшкодування збитків, якщо розповсюджена інформація, в тому числі публікація, не відповідає дійсності або ображає чиюсь честь і гідність. Стаття 125 Кримінального Кодексу передбачає до 3 років позбавлення волі за наклеп. При цьому немає різниці, чи це приватний громадянин чи посадова особа (за винятком Президента), і не встановлюється граничного розміру суми відшкодування позивачу. Відповідно будь-який журналіст, який друкує критичну статтю про посадову особу, наражається на небезпеку судового позову про відшкодування збитків. Крім того, Генеральний Прокурор може порушити кримінальну справу за наклеп. Згідно зі статистикою Міністерства юстиції, у 1998 році 123 особи було визнано винними за кримінальний наклеп. З них сім справ закінчилися вироком позбавлення волі. За інформацією Союзу журналістів України, журналісти програють у суді кожні дві справи з трьох, у яких вони звинувачуються. Журналісти скаржаться на те, що оскільки закон не обмежує суми відшкодувань, створюється можливість для витіснення опозиційних газет з газетярської справи.

В окремих випадках суми відшкодувань були настільки великі, що для їх стягнення податкова інспекція закривала рахунки і вилучала обладнання видань. Очевидно, що більшість справ про наклеп та захист честі й гідності мають політичну мотивацію. Більше того, навіть, коли дії податкової інспекції виявляються результатом судових рішень, шкода фінансам газети може бути непоправною. Їхні рахунки залишаються замороженими поки апеляція не пройде всі рівні судової системи. Незалежні газети зустрічаються з подальшим фінансовим тиском, коли вони намагаються змагатися з пропрезидентськими газетами, які продаються по ціні, значно нижчій від собівартості. Як повідомляють, газети, що притримуються курсу президентської адміністрації, часто фінансуються багатими президентськими союзниками. Загроза численних судових позовів заради значної кількості грошей також часто використовується для тиску на власників опозиційних газет для продажу їхніх паїв політичним опонентам.

25 лютого Петро Гайс, редактор ужгородської газети «Ріо», був затриманий на дві доби за наклеп у зв'язку з твердженнями, які ніколи не друкувались. Газета надрукувала твердження одного з інвесторів газети,

який звинувачував різних депутатів Верховної Ради у недотриманні їхніх передвиборних обіцянок. Однак, хоча Гайс відредагував висловлювання, прибравши конкретні імена і звинувачення, Генеральний Прокурор використав оригінальний текст, як підставу арешту Гайса (див. розділ 2.А).

Траплялися напади на журналістів у зв'язку з їхньою професійною діяльністю. Журналісти свідчать про те, що їм погрожували арештом або били за розслідування криміналу та корупції в органах влади (див. розділ 1.В). Через взаємосплетіння організованого злочинного світу і багатьох представників влади часто важко розрізнити, яка частина цих нападів та погроз мала політичну мотивацію.

Незважаючи на тиск влади і поширену в ЗМІ самоцензуру, широкий вибір представлених на ринку газет та періодичних видань, що відображають погляди відповідних спонсорів, забезпечує розмаїття думок. Вільно поширюються закордонні газети та періодика.

Електронні засоби масової інформації, які є основним джерелом новин та інформації для більшості населення України, в основному залишаються у власності держави, чи, у випадку приватних станцій, підпадають під тиск з боку влади, яка докладала зусиль протягом року для посилення контролю в цій сфері. У 1998 році уряд передав контроль над державною телерадіотрансляційною мережею від Держтелерадіо (Державного Комітету з телебачення і радіомовлення) прямо до Міністерства інформації (пізніше реорганізоване у Державний комітет з інформаційної політики). Президент і парламент відповідно призначають по половині складу Національної ради з питань телебачення і радіомовлення, яка видає ліцензії і розподіляє ефірний час. Однак у жовтні Президент Кучма не назвав свою половину з восьмичленною Національної ради з питань телебачення і радіомовлення. Верховна Рада призначила чотирьох членів, але Президент заявив, що голосування було проведене з процедурними порушеннями. Неможливість ради набрати кворум забезпечив уряду фактично беззаперечний контроль над ліцензуванням ЗМІ напередодні президентських виборів.³⁰

Інші державні агентства використовують те, що рада не працює, для того, щоб створити перешкоди опозиційним станціям. Наприклад, частота свавільних перевірок податкової інспекції значно зросла у зв'язку з відсутністю працюючої ради. Держкомчастотнагляд багатократно підвищила плату за використання ефірних частот на початку літа без узгодження з радою. Підвищення плати непропорційно вплинуло на незалежні станції, оскільки державні канали дозволяють собі ігнорувати сплату за викорис-

тання частот. Приватні і закордонні компанії, згідно чинного законодавства, мають право на створення і використання власних передавальних пристроїв за умови отримання ліцензії.

Напередодні президентських виборів 31 жовтня уряд посилив тиск на електронні ЗМІ, використовуючи перевірки податкової інспекції та інші заходи і примусив закритися принаймні 5 місцевих телевізійних компаній (чотири у АР Крим і одну у Дніпропетровську). Численні джерела звинувачують адміністрацію в використанні урядових агентств, особливо податкової інспекції, для того, щоб притиснути опозиційні ЗМІ і підприємства, які підтримують політичних опонентів. Протягом року незалежна телекомпанія СТБ, одна з найбільш зрівноважених і незалежних ЗМІ, які виходять, зіткнулась з посиленням втручання з боку урядових інституцій і загрозою закриття, якщо вона не поступиться фінансовим і редакційним контролем президентським прибічникам. У лютому і березні персонал СТБ витримав різноманітні напади. Телеоператора побили, а його обладнання і відеокасети були украдені; особи в масках напали на комерційного директора телекомпанії і його дружину в його домі; президент правління директорів отримував телефонні погрози; грабіжники пограбували дім директора новин, вкравши відеокасети, комп'ютерні диски і документи (див. розділ 1 в). У березні Укркредитбанк, контрольований союзником Президента Кучми, подав судовий позов у розмірі близько 1,3 мільйони доларів США (5 мільйонів гривень) проти СТБ за публічне розкриття процесу приватизації заводу, у якому банк брав участь. 28 травня і 7 червня Укрчастотнагляд наказав СТБ припинити супутникову передачу телевізійних програм до їхніх регіональних філіалів. СТБ ігнорувало це розпорядження, яке привело б до втрати половини глядачів, оскільки вважало, що це розпорядження незаконне. 26 серпня Державна податкова адміністрація заморозила банківські рахунки СТБ за порушення при сплаті податків. Ця дія створила серйозні фінансові труднощі для телекомпанії, і вона була змушена припинити показ політичних програм. У жовтні телекомпанія СТБ змінила свої програми, зайнявши більш прокучмівську позицію, однак продовжувала страждати від офіційного тиску.

9 березня Дніпропетровський обласний передавальний центр, діючи за інструкціями обласного управління Держкомчастотнагляду, припинив трансляцію «11 каналу», однієї з найбільш популярних місцевих телевізійних станцій. Центр заявив, що «11 канал» не має належної документації чи відповідного дозволу. За розпорядженням від обласних посадових осіб, було знято телевізійну антену з даху станції, а її журналістам було

запропоновано звільнити приміщення станції, стверджують, що навіть без ордеру. Станція відновила телетрансляцію 18 березня після того, як вона була куплена Віктором Пінчуком, депутатом Верховної Ради, неофіційним президентським радником і власником найбільшої і найбільш впливової щоденної газети «Факти».

26 липня Держкомчастотнагляд наказав передавальному центру, який належить державі, припинити трансляцію сигналу чотирьох незалежних кримських телекомпаній, в тому числі і популярної телевізійної станції «Чорне море», як повідомлялось, через відсутність у телецентра відповідного дозволу. Чотири станції вважають, що цей хід повинен був запобігти висвітленню опозиційних кандидатів у Президенти.

Під час президентської кампанії проявився значний дисбаланс у висвітленні кандидатів на національних теле- і радіоканалах (за винятком телевізійного каналу СТБ). Опозиційні кандидати у президенти отримували дуже обмежене і часто негативне висвітлення на національному рівні. Опозиційні кандидати досягли більш значного успіху у отриманні доступу до невеликих місцевих і обласних каналів. Згідно з інформацією моніторингової групи ЗМІ, роботу якої фінансувала Верховна Рада, Президент Кучма з'являвся на національному телебаченні вдвічі частіше, ніж будь-які інші кандидати. 28 липня три провідних суперники Євген Марчук, Олександр Мороз і Олександр Ткаченко публічно заявили, що тих, хто їх підтримував, турбували і залякували, а вихід ЗМІ було зупинено з тим, щоб обмежити висвітлення їхніх кампаній. Незважаючи на палкі протести Верховної Ради, у травні контрольована державою Національна телерадіокомпанія призупинила радіопередачі в прямому ефірі парламентських сесій, які транслювались з 1990 року (з 15 кандидатів у президенти 13 було членами парламенту). Радіотрансляції сесій Верховної Ради відновили на початку жовтня на невеликій приватній київській станції.

Немає даних про існування цензури з боку влади в сфері книговидавництва, кіно чи театру.

Хоча провідні університети залишаються державними, вони переважно користуються повною автономією. Однак, академічна свобода нерозвинена, і відсутнє розуміння, в чому вона полягає. За наявними даними, блат і хабарництво поширені при вступних іспитах до ВНЗ, а також впливають на присудження наукових ступенів. Керівництво університетів, академічних установ та НДІ має важелі для утиску колег, позбавляючи їх можливості публікуватися, не виплачуючи їм зарплати, не надаючи їм житла або безпосередньо звільняючи їх. Така атмосфера пригнічує ві-

льний дослідницький дух. Також висловлюється стурбованість щодо обмежень Міністерства зв'язку на поштову пересилку наукової документації.

Державний комітет з державних таємниць зберігає відділи по захисту державних таємниць у державних наукових і дослідницьких інститутах, в тому числі в тих, що не займаються таємними розробками.³¹ У квітні 1998 року Президент видав указ, який дозволяв лише уповноваженим урядом провайдером забезпечувати доступ до Інтернету у державних установах, де є цензурні відділи. Правозахисні групи побоюються, що це може обмежити свободу інформації в університетах і НДІ. Інший президентський указ, виданий у червні 1999 року, вимагав щоб усі комунікаційні компанії та Інтернет-провайдери пройшли ліцензування і щоб їхнє обладнання було пристосоване для прослуховування (безумовно, таємними службами). Однак, цей указ було заблоковано парламентом у вересні (див. розділ 1.Е).³²

Всі приватні університети та університети з релігійним ухилом працюють без втручання чи перешкод з боку держави.

Б. Свобода мирних зборів та об'єднань

Конституція України та законодавство забезпечують свободу зборів, і загалом, влада поважає це право на практиці. Закон 1988 року «Про об'єднання громадян»³³ обмежує свободу зборів, вимагаючи, щоб організації зверталися за дозволом до відповідних місцевих органів принаймні за 10 діб до проведення запланованого заходу чи демонстрації. Кримінальний кодекс передбачає до 6 місяців позбавлення волі, 1 рік виправних робіт чи штраф за повторне проведення демонстрації без дозволу. Конституція 1996 року передбачає, що учасники демонстрації мають просто заздалегідь повідомити органи влади про заплановану демонстрацію, але органи влади вимагають дотримання обмежувальних положень закону 1988 року. За законом 1988 року учасникам демонстрації забороняється підбурювати до насильницьких дій або розпалювати міжнаціональну ворожнечу, а також закликати до насильницького повалення конституційного ладу. На практиці часто відбуваються несанкціоновані демонстрації, більшість яких, але не всі, проходить без втручання міліції, в тому числі зі штрафами або затриманнями; однак протягом року не було повідомлень про випадки таких втручань. У березні лідер проросійської групи у Дніпропетровську був затриманий на 3 дні за повторне проведення недозволених проросійських демонстрацій.

Судовий процес у Дніпропетровську над колишнім опонентом уряду Леопольдом Табурянським, який провів декілька місяців у СІЗО у 1996 р. за повторне проведення недозволених демонстрацій в інтересах обманутих клієнтів фінансових пірамід, був призупинений на невизначений час. Правозахисні групи вважають, що це показує спосіб використання владою таких призупинених кримінальних справ проти опонентів чи їхніх закритих об'єднань, для того, щоб зупинити критику. Комуністичні групи скаржаться, що органи влади не в змозі покарати українські націоналістичні групи, які перешкоджають проводити їхні демонстрації. Українські націоналістичні групи, у свою чергу, скаржаться, що органи влади не захищають їх від перешкод з боку комуністичних груп.

Конституція, законодавство та підзаконні акти в тій чи іншій мірі накладають обмеження на свободу об'єднань. Ці обмеження загалом застосовуються до організацій, які вважаються небезпечними, такі, наприклад, як ті, які проповідують насильство чи расову або релігійну ненависть, чи ті, які загрожують суспільному ладу чи здоров'ю.

Державна вимога про наявність представництва щонайменше у половині областей держави для реєстрації політичної партії обмежила здатність організувати російські, кримськотатарські, ромські організації (див. розділ 3).³⁴

Міністерство юстиції за погодженням з Генеральним Прокурором має право винести попередження, накласти штраф або призупинити діяльність політичних партій за протизаконну діяльність. Призупинення може тривати до 3 місяців і може бути продовжене до 6 місяців за поданням Міністерства.

У 1998 році Конституційний Суд визнав нечинним закон АР Крим «Про об'єднання громадян», тим самим поставивши поза законом регіональні кримські партії. Закон 1992 року про громадські організації забороняє державне фінансування політичних партій та інших громадських організацій.³⁵

Згідно закону, політичні партії не мають права отримувати гроші з-за кордону чи мати рахунки в закордонних банках. Закон забороняє працівникам міліції, СБУ та військовослужбовцям перебувати в політичних партіях.

Напередодні парламентських виборів 1998 року масовий, можливо, примусовий запис працівників державного сектору та органів влади збі-

льшив ряди проурядових партій, особливо, Народно-демократичної партії (див. розділ 1.Е).

Свобода об'єднань також обмежується жорсткими реєстраційними вимогами, що створює сприятливі умови для політичних маніпуляцій та корупції; однак на практиці ці положення рідко застосовуються для обмеження цієї свободи. Об'єднання повинні реєструватися в органах влади незалежно від їхнього спрямування. Міністерства внутрішніх справ, юстиції, економіки та зовнішніх економічних зв'язків, так само як і Державні комітети у справах релігій та з питань телерадіомовлення, а також інші урядові відомства мають реєстраційні функції, які вони використовували для обмеження свободи об'єднань (див. розділ 1.Г та 2.В). Наприклад, після майже річних намагань зареєструвати в Луганську організацію по захисту прав гомосексуалістів, успіх у реєстрації було кінцеве досягнуто у листопаді. Згідно із інформацією, наданою представниками цієї організації, місцеві чиновники показували, що організація не реєструвалась саме через те, що це була організація захисту прав гомосексуалістів.

Для того, щоб зайнятись будь-якою діяльністю чи то комерційною, чи то політичною, чи то релігійною, чи благодійною, організації повинні бути зареєстрованими державними органами. Незареєстрованим об'єднанням заборонено мати банківські рахунки, набувати майно або укладати угоди.

Закон про реєстрацію надає владі необмежене право контролювати діяльність всіх зареєстрованих об'єднань. Цей закон вимагає, щоб об'єднання точно виклали всі свої види діяльності у своєму статуті, однак організації не повинні повідомляти державні органи про всі свої збори. Будь-які зміни у статутних документах об'єднання вимагають перереєстрацію.

Зареєстроване об'єднання не має права дублювати будь-яку функцію державних органів чи надавати послуги, які мають надаватися державними органами. Наприклад, юристам-правозахисникам, які хочуть захищати засуджених, не дозволяється створити асоціацію для захисту ув'язнених на тій підставі, що Конституція вимагає від держави надання захисників засудженим.³⁶ Однак ця вимога не завжди дотримується. У середині 90-х Amnesty International не дозволили реєстрацію на підставі того, що захист прав людини є функцією держави. Вони продовжували звертатись і, врешті-решт, були зареєстровані. Відсутність реєстрації створює серйозні проблеми для організації. Незареєстрованим

об'єднанням заборонено мати банківські рахунки, купувати майно або укладати угоди.

В. Свобода релігії

Конституція та закон 1991 року «Про свободу совісті і віросповідання» передбачають відокремлення церкви від держави і забезпечують право сповідувати релігію за власним вибором. Влада загалом поважає ці права на практиці, за винятком деяких немісцевих релігійних течій, які відчують труднощі у реєстрації, купівлі чи оренди нерухомості. Влада загалом дозволяє релігійним організаціям влаштовувати місця для релігійних відправ і готувати кадри священників. Як і раніше, влада сприяє виділенню земельних ділянок для будівництва нових молитовних будинків, а також поверненню релігійних споруд колишнім власникам.

Хоча спостерігалось погіршення в плані державного захисту свободи релігії для нетутешніх релігійних організацій (до яких належать всі релігійні організації що не є православними, греко-католицькими або іудейськими) за останні роки нетутешні релігійні течії повідомляють про менші труднощі з отриманням віз і реєстрацією протягом року. Однак, застосовуючи обтяжливі ліцензійні вимоги або інші неофіційні методи, місцеві органи влади накладали обмеження на нетутешні релігії, а також на християнські конфесії, відмінні від греко-католицької чи православної конфесій.²⁸ Держава докладає зусиль, щоб повернути релігійним об'єднанням власність, експропрійовану протягом радянських часів.

Поправка 1993 року до закону 1991 року «Про свободу совісті і віросповідання» обмежує діяльність немісцевих релігійних організацій, керівні органи яких знаходяться за кордоном. Ця поправка звужує сферу дозволеної діяльності духовенства, проповідників, наставників, а також інших іноземних громадян – представників закордонних релігійних організацій. Вони можуть проповідувати, видавати релігійні настанови та проводити іншу канонічну діяльність «лише в тих організаціях, які запросили їх в Україну, і з офіційного дозволу державного органу, який зареєстрував статут та програму відповідної релігійної організації». Хоча Церква Ісуса Христа Святих Останніх Днів скаржилась у 1998 році, що дане обмеження не дозволяє їй місіонерам їздити з міста в місто, керівники церкви повідомили, що протягом року не було ніяких труднощів у пересуванні місіонерів з міста у місто.

Закон про свободу совісті та віросповідання вимагає, щоб всі релігійні організації реєструвалися у Державному комітеті у справах релігій. Якщо

організація захоче зареєструватися як загальнонаціональна організація, вона мусить зареєструватися як у центральному управлінні Державного комітету у справах релігій, так і кожна її місцева організація повинна зареєструватися у відповідному місцевому управлінні цього комітету, у тій області, де вони розташовані. Ті організації, що хочуть зареєструватися як місцеві організації, повинні зареєструватися лише у обласних управліннях цього державного комітету. Цей статус необхідний, для того, щоб володіти майном, проводити іншу економічну діяльність, таку як публікування релігійних матеріалів. Вважається, що цей процес не повинен зайняти понад один місяць (чи три місяці у випадку, якщо центральне чи обласне управління комітету вирішить, що необхідна думка експертів, для того, щоб визначити легітимність організації, яка звернулась за реєстрацією). Однак ця вимога часто не дотримується. Регіональні управління також здійснюють нагляд за дотриманням вимог закону з боку релігійних організацій. Декілька неісцевих релігійних організацій небезпідставно нарікали на те, що представники Держкомітету, особливо на місцевому та обласному рівнях, протягом тривалого періоду відповідали відмовами на заяви про реєстрацію їхніх організацій, фактично перешкоджаючи їх діяльності і обмежуючи свободу об'єднань (див. розділ 2. б). Однак було менше повідомлень, ніж у попередні роки від неісцевих організацій про досвід таких проблем з реєстрацією.

Місцеві релігійні організації, особливо, православна церква в Центральній, Південній та Східній Україні, а також греко-католицька церква в Західній Україні, маючи значний політичний вплив на місцевому і регіональному рівнях, тиснуть на місцеву владу, щоб та не реєструвала неісцеві релігійні організації та не дозволяла їм орендувати або купувати нерухомість. Обидві домінуючі конфесії у межах своєї сфери впливу також тиснуть на місцеву владу, щоб обмежити діяльність один одного.

Зайшла у глухий кут триваюча міжусобиця між організаційними структурами конкуруючих православних християнських церков, що називають себе Українською Православною Церквою. Урядові не вдалося припинити міжусобицю між православними і греко-католиками в західних регіонах країни, де обидві громади різко налаштовані один проти одного і часто воюють за церкви та майно більш, ніж у 600 населених пунктах. Православна Церква Київського Патріархату скаржиться на переслідування з боку місцевих властей у переважно російськомовній Східній Україні, у той час, як Православна Церква Московського Патріархату нарікає на те, що в україномовній Західній Україні міс-

цева влада закриває очі на захоплення її церков. У квітні на Патріарха Української Православної церкви – Київського патріархату Філарета і його послідовників напали прибічники Московського Патріархату у Маріуполі (див. розділ 5). Запланований країною тур Московського патріарха було відмінено на прохання Президента Кучми, зумовлене небезпечністю цієї поїздки.

Згідно з інформацією Державного комітету у справах релігій, передача релігійним громадам релігійних споруд їхнім колишнім власникам, відповідно до Указу 1992 року про повернення, в кінці року була близькою до завершення. У 1996 і 1997 роках було повернуто 105 будівель; у 1998 було повернуто 92; і у 1999 було повернуто 103. Все ще було близько 380 колишніх релігійних приміщень, які використовувались у нерелігійних цілях, однак на 275 з них релігійні організації не претендували. У IV кварталі року місцеві органи влади у Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Сумській, Тернопільській, Чернівецькій областях, а також у Севастополі повернули релігійним громадам 42 колишніх релігійних споруд.

Численні іудейські громади добилися, щоб місцева влада надала їм молитовні приміщення. У 1996 році Київський арбітражний суд виніс рішення про передачу колишньої центральної синагоги (яка використовувалася у радянські часи під ляльковий театр) у власність єврейської громади. У грудні 1997 року ляльковий театр звільнив будинок, і там навесні 1998 року відкрилася синагога. Це рішення створило важливий прецедент щодо ролі судових органів у поверненні релігійної власності. Згідно з інформацією представників єврейської спільноти, прогрес у поверненні був заморожений у перші кілька місяців року, однак відновився завдяки впливовим лідерам єврейської спільноти. Наприклад, у Полтавській області синагогу було повернуто у IV кварталі 1999 року.

Швидкість повернення християнських церков з тих пір сповільнилася, оскільки будівлі, що залишились у державному володінні, будучи первинною власністю церков, постійно використовуються як музеї, концертні зали чи міські зали. Всі релігійні течії мали рівні можливості дістати контроль над колишньою суспільною власністю. Проблеми у забезпеченні повернення майна є результатом невідповідного законодавства, бюрократичної інерції і труднощів пошуку альтернативних приміщень для організацій, які займають ці споруди. У лютому президентський указ наказав всім місцевим держадміністраціям завершити передачу колишньої релігійної власності, де це можливо, до кінця року і заборонив приватизацію

власності релігійних громад. Комітет приписав затримки нестачі фінансування і труднощам, пов'язаним зі знаходженням альтернативного місця для поточних користувачів.

Незважаючи на це, значну частину релігійної власності було повернуто християнським церквам протягом року. Із 42 релігійних споруд, повернутих у IV кварталі року, українська православна церква отримала 20 споруд. Зокрема монастир Успення у Донецькій області отримав декілька споруд. Київський патріархат отримав 4 церкви, включаючи одну, яка є національною архітектурною пам'яткою в Бережанах Тернопільської області. Органи влади передали 16 колишніх кафедральних соборів Греко-Католицькій церкві і 4 Римській католицькій церкві. Також було повернуто лютеранську церкву у Тернопільській області. У травні органи влади заарештували трьох баптистських проповідників (див. розділ 1.Г).

Уряд докладав значних зусиль протягом року, щоб гарантувати палігримам Брацлавської секти хасидів можливість відвідати могилу їхнього рабі-засновника в місті Умань з приводу єврейського Нового Року.

Г. Свобода пересування в межах держави, міжнародні подорожі та репатріація.

Ці права передбачені Конституцією, і з деякими обмеженнями влада поважає їх на практиці. Однак, влада досі не виконала своєї обіцянки скасувати прописку та замінити її на інформаційну реєстрацію за місцем проживання (див. розділ 1.Е). Передбачена діючими у державі юридичними нормами реєстрація за місцем роботи та прописки за місцем проживання визначає доступ до соціальних послуг, оскільки він обмежується місцем прописки. Таким чином, ускладнюється свобода пересування через обмеження доступу до звичайних соціальних благ місцем, де особа була прописана. Наприклад, люди, що їдуть до інших областей на роботу у приватному секторі, можуть не отримати доступу до безкоштовного медичного обслуговування та інших послуг, які надаються державою. Адміністративний Кодекс передбачає штраф за проживання без прописки, але це покарання рідко застосовується. За повідомленнями правозахисних груп, зростає кількість випадків, коли внаслідок судових помилок або шахрайства людей позбавляють прописки, виганяють з помешкань і роблять бездомними. Міліція також свавільно затримувала осіб під час обширних перевірок документів і інспекцій транспортних засобів (див. розділ 1.Е).

Оприлюднені в серпні 1998 року правила вимагали від іноземців спеціального дозволу для відвідання прикордонних районів, розташованих від 30 до 50 кілометрів від кордону. Вони були скасовані у квітні 1999 року. У вересні глава облдержадміністрації Донецької області проголосив обмеження на іноземні подорожі для директорів промислових підприємств, які мають значну заборгованість по заробітній платі, однак ці обмеження не застосовувались.³⁷

Громадяни, які бажають поїхати за кордон, можуть вільно це зробити. Все ще обов'язкові виїзні візи для громадян, які мають намір виїхати на постійне проживання до іншої країни. Протягом року не було повідомлень про відмову у наданні виїзних віз. Влада може відмовити у видачі закордонного паспорту особам, які мали доступ до державних секретів, але таку відмову можна оскаржити. Помилка у Ізраїльсько-Українській угоді про обмін протягом року привело до створення проблем кільком сотням українських студентів можливості поїхати за кордон для навчання в Ізраїлі. Поки продовжувались переговори між українським і ізраїльським урядом про оновлення помилкової угоди про обмін, український уряд зробив певні кроки, щоб вищезгадані студенти могли поїхати до Ізраїлю.

Закон про громадянство надає право на громадянство України усім особам, що народилися і проживали в Україні до проголошення незалежності, а також їхнім нащадкам, які мешкали поза межами України за станом на 13 листопада 1991 року. Для набуття цього права особа не повинна бути громадянином іншої держави і повинна подати заяву до 2000 року. Подвійне громадянство не визнається. Зміни 1997 року до закону про громадянство також надали право на отримання громадянства депортованим жертвам політичних репресій, наприклад, кримським татарам. Біженці можуть отримати громадянство України, якщо вони легально прожили в Україні не менше 5 років і можуть спілкуватися українською мовою. З часу проголошення незалежності понад 1,5 мільйонів українців повернулися в Україну, у той же час, більше 1 мільйона чоловік, головним чином етнічних росіян, виїхало з країни.

Уряд не підтримав програму із залученням закордонних коштів для полегшення переїзду до України деяких емігрантів, що переселяються в якості біженців. Близько 260 000 кримських татар повернулися з заслання, переважно з Центральної Азії, до Криму. На серпень 1997 з них набули громадянство України. Кримськотатарське керівництво нарікає на те, що їхня спільнота не отримує належної допомоги у переселенні, і що складна процедура набуття громадянства позбавила багатьох з них права

на участь у виборах і приватизації землі і державного майна. Однак зміни 1997 року до закону «Про громадянство України» не вимагають від депортованих осіб, що повертаються, виконання загальних вимог щодо терміну проживання та володіння мовою. Зміни полегшують набуття громадянства депортованим особам – жертвам політичних репресій. Це дозволяє депортованим особам, в тому числі і кримським татарам, набувати громадянство України без обов'язкового 5-річного терміну проживання та без володіння українською мовою. 13 липня Верховна Рада додатково внесла зміни і доповнення до закону «Про громадянство України», які дозволяють депортованим особам чи їхнім нащадкам, які проживають в країні, автоматично набути громадянство України без підтвердження відмови від будь-якого іншого громадянства, яке вони можуть мати. Перед тим кримські татари мали труднощі з отриманням документів з Узбекистану для того, щоб підтвердити, що вони позбулись свого узбецького громадянства.

Закон 1993 року «Про біженців» регламентує ставлення до біженців і забезпечує їм такі ж блага, як і громадянам. Влада співпрацює з Верховним Комісаром ООН у справах біженців. Статус біженця спочатку надається на 3-місячний термін і може бути подовженим. За станом на жовтень, було офіційно зареєстровано біженцями 3500 осіб (з них 70% афганців).³⁸ Було обіцяно надати статус біженців усім афганцям, які прибули в Україну до 1995 року. Згідно нової редакції закону «Про громадянство», офіційно зареєстровані біженці можуть клопотати про отримання громадянства після 5 років постійного проживання. Закон про біженців передбачає надання біженцям матеріальної допомоги. Кабінет Міністрів прийняв рішення у 1999 році розпочати виділення коштів з державного бюджету на виплату біженцям пенсій, невеликої матеріальної допомоги малозабезпеченим біженцям, а також на оплату проїзду до центру біженців. Спільно з Верховним Комісаріатом ООН у справах біженців у 1997 році уряд створив у Вінниці центр прийому біженців на 200 чоловік. Уряд планує відкрити ще чотири центри в інших регіонах, але поки інші центри не відкриті.

Складається враження, що протягом року було менше випадків поганого поводження міліції з деякими категоріями біженців.

За даними Державного Комітету з національностей та міграції,³⁹ закон передбачає право на отримання притулку в Україні як у першій країні прибуття. Це означає, що особам, які прибули до України прямо зі своєї країни в якості біженців гарантується статус біженця. Однак протягом

року сталося декілька сумнівних випадків. Як повідомлялось у березні, чотирьох узбеків, в тому числі двох узбецьких опозиціонерів у вигнанні, було заарештовано без ордеру, їм було відмовлено у адвокати, і вони були примусово вислані до Узбекистану без судового розгляду, незважаючи на протести правозахисних організацій. 18 серпня суд в Узбекистані ув'язнив усіх чотирьох звинувачених на термін від 8 до 15 років за образу президента і конституційну змову, всіх за однією справою. 17 серпня вся четвірка зробила заяву про те, що їх катували і примушували давати неправдиві свідчення.

Розділ 3

Дотримання політичних прав: право громадян змінити владу

Громадяни мають право та можливість змінювати владу мирним шляхом. Конституція надає загальне право голосу громадянам, яким виповнилося 18 років на час виборів, і передбачає вибори до Парламенту кожні 4 роки та вибори Президента кожні 5 років. У 1994 році внаслідок президентських виборів відбулася передача влади. 31 жовтня і 14 листопада 1999 року було проведено президентські вибори. У 1994 році та в березні 1998 року відбулися парламентські вибори.

Влада розподіляється між виконавчою, законодавчою та судовою гілками. Хоча номінально незалежна судова гілка влади насправді перебуває під великим впливом виконавчої влади (див. розділ 1.Д). Президент призначає Прем'єр-міністра, який призначає інших членів Кабінету. Призначення Прем'єр-міністра та деяких інших посадових осіб, наприклад, Генерального Прокурора, має бути затверджене парламентом. Конституція надає Президентові обмежені повноваження видавати обов'язкові до виконання укази та розпорядження, що мають силу закону.⁴⁰

Міжнародні спостерігачі відзначали порушення процедури у день виборів як під час голосування 31 жовтня, так і в наступному турі президентських виборів 14 листопада, при тому, що більш численні і серйозні порушення трапились у другому турі голосування. Однак, як повідомлялось, порушення не були широко розповсюдженими чи систематичними. Найбільш серйозними порушеннями було незбалансоване висвітлення у ЗМІ і скоординоване втручання державних посадових осіб в обидва раунди виборів в інтересах Президента Кучми. ОБСЄ також зацікавилась тис-

ком на користь Президента Кучми, здійснюваним на виборців у тюрмах, лікарнях і освітніх закладах. Представники ПАРЄ проголосили, що вибори були далекими від чесних і демократичних. Спостерігачі ОБСЄ відзначили, що особи без дозволу, в тому числі офіцери СБУ, були присутні на виборчих дільницях, особливо під час заключного туру виборів, і, що були повідомлення про втручання міліції в хід кампанії. Після першого туру голосування три обласних голови держадміністрації було усунуто нібито за недостатню кількість голосів за Президента Кучму в їхніх регіонах. Після другого раунду голосування Президент Кучма усунув двох голів облдержадміністрації і шістьох голів райдержадміністрації в тих регіонах, де Кучма отримав менше голосів ніж Комуністична партія, очолювана Симоненком. Дуже високий рівень голосів виборців, особливо в західних округах підвищив підозру фальсифікації результатів виборів на користь Президента Кучми в другому турі голосування. Однак спостерігачі вважають, що було мало ймовірним, щоб ці проблеми значно змінили кінцевий результат виборів, з огляду на 18 відсотковий розрив на користь Президента Кучми.

У період перед виборами різноманітні способи тиску влади на ЗМІ слугували обмеженню незалежності преси (див. розділ 2.А). ПАРЄ вважає, що висвітлення державними ЗМІ президентської кампанії мало сильний ухил на користь Президента Кучми. В період перед президентськими виборами 31 жовтня влада ніби-то використовувала урядові агентства, особливо податкову інспекцію, для того, щоб зруйнувати або усунути бізнес політичних опонентів перед виборами. Кандидат у президенти Євген Марчук повідомив, що міліція наказала евакуювати людей під час зустрічі з виборцями в Луганську, посилаючись на анонімну загрозу наявності бомби (див. розділ 1.В і 2.Б). Інші кандидати повідомляли про труднощі з орендою залів для зустрічей, закриття їхніх місцевих передвиборних штабів державними посадовими особами, конфіскацію транспортних засобів, які використовувались під час кампанії, тиск на службовців, починаючи від директорів підприємств державної форми власності. Багато опозиційних кандидатів у президенти скаржилося, що СБУ порушувала свої повноваження і втручалась в кампанію на підтримку Президента Кучми. Ці повідомлення видаються достовірними. Це підтверджується повідомленням про те, що СБУ вивчає діяльність неурядових організацій, задіяних в безпартійній політичній активності (див. розділ 1.Е і 4). У серпні декілька депутатів Верховної Ради заявили, що існує таємний документ СБУ, спрямований на допомогу Президенту Кучмі. В документі

проаналізовано, яких кандидатів підтримують видання і теле- і радіостанції Миколаївської області. Прибічників опозиційних кандидатів у Президенти було побито невідомими нападниками, а один місцевий передвиборний штаб було спалено (див. розділ 1.Б).

Кандидат у президенти Олександр Мороз скаржився після першого раунду голосування на домінування президентської адміністрації над ЗМІ і на неправове втручання державних посадових осіб в кампанію на користь Кучми. У відповідь на цю скаргу Верховний Суд 13 листопада проголосив, що ніхто не має права піддавати сумніву рішення Центральної виборчої комісії чи проголошувати вибори такими, що не мають сили, однак можливо провести повторний підрахунок голосів на відповідних виборчих дільницях.

Жінки беруть активну участь у політичному житті, але обіймають у відсотковому відношенні непропорційно малу кількість керівних посад. З 450 місць у Верховній Раді депутати-жінки обіймають 28. Лише дві жінки посідають міністерські пости. З 18 членів Конституційного Суду двоє жінок.

Євреї добре представлені серед політичної еліти і обіймають кілька місць у парламенті. Багато кримських татар не мають змоги брати повноцінної участі в політичному процесі, в основному, через проблеми з громадянством (див. розділ 2. Г). Урядова вимога про те, щоб політичні партії мали представників принаймні в половині областей країни для того, щоб зареєструватися, офіційно обмежує здатність об'єднань російських, кримськотатарських і ромських меншин до такої організації (див. розділ 2.Б).

Розділ 4

Ставлення влади до міжнародних та неурядових перевірок за заявами про порушення прав людини

Без перешкод з боку влади працює велика кількість місцевих та міжнародних правозахисних організацій, які розслідують порушення прав людини та публікують одержані відомості. Представники органів влади загалом йдуть на взаємодію з ними і сприймають їхні думки. Однак правозахисні організації повідомляють про зростання труднощів при розслідування умов ув'язнення, які представляють для них значний інтерес. Підтвердились повідомлення про те, що СБУ перевіряли неурядові орга-

нізації, задіяні в безпартійній політичній активності під час президентської кампанії (див. розділ 3)

У січні 1998 року Президент підписав закон про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини (який є незалежним уповноваженим з прав людини, наділеним конституційними повноваженнями). У квітні 1998 року парламент обрав першого Уповноваженого. Уповноважений обирається на 5-річний термін і, в принципі, закон наділяє його дуже широкими повноваженнями. Ступінь незалежності Уповноваженого не встановлено, а апарат Уповноваженого не видавав будь-яких звітів про роботу.

Закон надає Уповноваженому право на прийом без жодних обмежень та в будь-який час в будь-якої державної особи, в тому числі в Президента; необмежений доступ до державних установ; а також відносить до його повноважень нагляд за виконанням підписаних Україною договорів та угод про права людини, учасниками яких є країна. Однак не передбачає ні жодного покарання для тих, хто чинить перешкоди розслідуванню Уповноваженому, ні створення відповідного виконавчого органу Уповноваженого. Закон вимагає, щоб органи влади внесли зміни та доповнення до існуючих законів для того, щоб забезпечити юридичні межі дії апарату Уповноваженого. Сам апарат Уповноваженого подав близько 70 проєктів змін і доповнень для досягнення цієї цілі, але до кінця року вони не були прийняті. Усі громадяни та особи, що у даний час мешкають в країні, можуть звертатися до Уповноваженого. Уповноважений також виступає посередником між громадянами та Конституційним Судом, оскільки громадяни не можуть безпосередньо звертатися до Конституційного Суду. Протягом року Уповноважений зробив боротьбу проти торгівлі людьми пріоритетною і особисто виїжджала за кордон з тим, щоб супроводжувати жінок, які стали жертвами такої торгівлі і поверталися до своєї країни. (Також див. розділ 6.Е)

Громадяни мають право звертатися з апеляціями про порушення їх прав до Страсбурзького суду з прав людини. За словами одного з експертів з прав людини у 1998 році до суду було подано близько 13000 апеляцій і близько 200 справ було прийнято судом до розгляду.⁴¹

Розділ 5

Дискримінація за расовою ознакою, статтю, релігією, фізичними вадами, мовою або за соціальним станом

Конституція забороняє дискримінацію за расовою ознакою, статтю та іншими ознаками. Але частково внаслідок відсутності ефективної судової системи влада не забезпечує ефективного виконання цих положень. Влада не переслідує антисемітські дії згідно закону, який не дозволяє розпалювання міжнаціональної ненависті.

Жінки

Повідомлення свідчать про поширеність насильства проти жінок. Незважаючи на те, що за статистичними даними Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй, за останні роки зменшилася кількість зафіксованих зґвалтувань і спроб зґвалтувань, опитування свідчать про те, що більшість жінок, постраждалих від зґвалтувань та інших форм насильства, не звертаються до міліції. За даними минулих опитувань, проведених жіночими організаціями, протягом життя від 10 до 15% жінок були жертвами зґвалтування, а 25% піддавалися фізичному насильству.

Кримінальний Кодекс передбачає кримінальну відповідальність за зґвалтування та «примус матеріально залежної особи до статевих стосунків», що дає можливість для притягнення до відповідальності за подружнє зґвалтування. Погане поводження з дружиною є також незаконним, але органи влади часто схиляють жінок забирати заяви проти своїх чоловіків. Немає окремих статистичних даних про притягнення до відповідальності за побиття дружини або про типові терміни покарання за це. За останніми наявними статистичними даними за 1997 рік, було відкрито 1 510 кримінальних справ за зґвалтування, 822 за сексуальне насильство та 3 справи за примус до статевих стосунків. Даних про вироки по цих справах не було.

Незважаючи на спроби правозахисних груп привернути увагу до насильства проти жінок, ця проблема не знаходить широкого висвітлення у засобах масової інформації. Практично не існує гарячих ліній, притулків або інших форм практичної допомоги жертвам насильства. У 1998 році міська влада Києва відкрила перший у країні жіночий центр, фінансований державою. Уряд оголосив про намір створити мережу притулків по всій країні, але за станом на кінець року реалізація цих планів ще й не починалася.

З України відбувається велике нелегальне постачання дівчат і жінок до Центральної та Західної Європи і Близького Сходу для сексуальної експлуатації (див. розділ 6.Е). У квітні 1998 року зміни до Кримінального Кодексу передбачили суворе покарання – серед інших правопорушень –

за торгівлю людськими істотами, в тому числі за сексуальну експлуатацію і порнографію, однак ефективність цього кроку ще не встановлено. Влада рідко карає чоловіків за використання жінок у швидко зростаючому секторі сексуальної експлуатації.

За повідомленнями жіночих організацій, нерідко трапляються статеві домагання за місцем роботи, в тому числі випадки примусу до статевих стосунків. Крім закону, який передбачає відповідальність за примус «матеріально залежної особи» до статевих стосунків (тобто за місцем роботи), існують недостатні запобіжні положення проти статевих домагань. У випадку, який нещодавно став відомим, редактор «Правди України» Олександр Горобець був звинувачений у травні за сексуальні домагання з використанням службової залежності і був засуджений до семи місяців ув'язнення. Однак той факт, що Горобець був видавцем опозиційної газети ставить питання про мотиви прокуратури у провадженні цієї справи (див. розділ 2.А).

Закон про працю забезпечує правову рівноправність між чоловіком і жінкою, в тому числі рівну платню за однакову роботу, і цей принцип загально дотримується. Але економічна криза в основному вдарила по жінках. Вірогідність скорочення для жінок набагато вища, ніж для чоловіків. Жінки складають близько 70% усіх безробітних, а також 90% безробітних, що втратили роботу останнім часом. Галузі промисловості, де переважають жінки-працівники, є також галузями з відносно найнижчою зарплатою і найбільш враженими проблемою затримки заробітної плати.⁴²

Конституція та Закон «Про захист материнства і дитинства» забороняють жінкам займатися працею, яка небезпечна для їхнього здоров'я, наприклад такою, в якій потрібно піднімати тягарі. Однак, незважаючи на запровадження урядової програми по ліквідації небезпечної жіночої праці, ці закони виконуються погано. За підрахунками Міністерства праці, 15% працюючих жінок виконують небезпечну роботу.⁴³ Крім того, за твердженням правозахисних груп, керівництво підприємств згадує про цей закон, лише коли треба скоротити або звільнити жінок. Жіночі організації турбуються, що цей закон можна використовувати для того, щоб перекрити жінкам доступ до найвище оплачуваних робітничих професій. За законом, вагітні жінки та матері з малими дітьми користуються оплачуваними декретними відпустками до досягнення дітьми 3-річного віку.

Однак внаслідок цієї пільги нерідко роботодавці не зацікавлені приймати жінок на відповідальні посади або на роботу, де вимагається безперервний стаж.

Жінки рідко досягають найвищих керівних посад в державному та приватному секторі. За урядовими статистичними даними, жінки обіймають 69.25% з 213 тисяч посад в державних органах, у тому числі, 45.2% керівних посад. Проте, жінки обіймають лише 5.6% посад найвищої, першої та другої категорії у центральних та місцевих державних установах. (Ці дані не враховують силових відомств: Міністерства оборони, Міністерства внутрішніх справ та СБУ, у яких набагато більше чоловіків обіймають посади всіх рівнів).

Можливості в плані освіти для жінок загалом були і залишаються рівними з можливостями чоловіків.

Діти

Захист прав дітей – офіційна позиція держави. Але глибока економічна криза суттєво обмежує здатність держави забезпечити ці права. Відображенням незначної уваги до прав дитини з боку громадськості та уряду є відсутність груп, які б активно відстоювали права дитини. Наприклад, широко визнана проблема зростаючого насильства та злочинності у навчальних закладах та поза їхніми стінами, особливо, у сумнозвісних своїми жорстокими порядками професійно-технічних училищах, значною мірою ігнорується громадськістю та владою.

Безкоштовна загальна освіта є обов'язковою до 15-річного віку.⁴⁴ Проте, в результаті гострої бюджетної скрути стан державної системи освіти погіршився. Нерідко вчителі місяцями не отримують зарплату. Дедалі більше дітей з незаможних сімей кидають школу, і постала проблема неграмотності, яка раніше зустрічалася надзвичайно рідко. Медична допомога надається на рівних умовах хлопчикам і дівчаткам, але внаслідок економічних проблем погіршився загальний стан системи охорони здоров'я.⁴⁵

Зростає число бездомних дітей, які, як правило, тікають від поганих умов у дитячих будинках або з неблагополучних сімей. Хоча немає статистичних даних, але відомо, що серед цих дітей широко поширене вживання наркотиків та дитяча проституція, про що протягом року багато говорили засоби масової інформації. Для допомоги таким дітям було створено низку благодійних організацій, але вони не спроможні зменшити масштаби цієї проблеми. У 1997 році Всеукраїнський комітет захисту дітей оприлюднив результати дослідження, згідно з яким кожна п'ята або шоста дитина обох статей віком до 18

років потерпає від сексуальних домагань (в тому числі кожна третя дівчинка), а кожна десята дівчинка стає жертвою зґвалтування.

Погіршення умов у державних дитячих будинках спонукало уряд захочувати сім'ї брати опіку над сиротами та сприяти створенню приватних дитячих будинків, які діють під наглядом органів влади. У даний час є 75 таких будинків, де перебуває близько 800 дітей. Внаслідок занепокоєння громадськості щодо долі дітей, усиновлених іноземцями, в 1997 році були прийняті зміни до закону про усиновлення, що передбачають розгляд кожної справи по усиновленню з подальшим наглядом за добробутом дітей. Для запобігання незаконному усиновленню у квітні 1998 року прийнято поправку до Кримінального Кодексу, яка передбачає позбавлення волі на строк до 15 років за торгівлю дітьми та незаконне усиновлення (див. розділ 6.Е). Проте, за станом на кінець року не було даних про практичне застосування цього положення.

Люди з фізичними вадами

Закон забороняє дискримінацію людей з фізичними вадами, але в умовах економічної кризи держава не в змозі забезпечити виконання програм, спрямованих на розширення можливостей для інвалідів. Закон вимагає, щоб в будинках та громадських місцях були пристосування для пересування інвалідів, але ця вимога закону майже не виконується.

Релігійні меншини

30 квітня сталася протиправна бійка в південно-східному місті Маріуполь між прихильниками Української православної церкви (Московський Патріархат) і оточенням Патріарха Української православної церкви (Київського Патріархату) Філарета. Філарет прибув до Маріуполя, щоб освятити хрест, встановлений на місці, де в майбутньому повинна бути церква УПЦ (КП). Хоча початкові повідомлення преси свідчили про те, що Філарета було жорстоко побито і госпіталізовано, пізніше стало відомо, що він зміг вислизнути з дуже незначними ушкодженнями. Помічник Патріарха, настоятель о. Дмитрій і місцевий священик УПЦ (КП) о. Володимир потрапили до лікарні зі струсом мозку та іншими невеликими пошкодженнями. Декілька членів місцевого приходу УПЦ (КП) також були побиті і потрапили до лікарні. На прес-конференції 6 травня Філарет показав відеокасету, яка підтвердила більшу частину його версії подій 30 квітня. На ній знято групу противників Філарета, які зносять новий хрест, встановлений на місці спорудження нової церкви. На конференції він

звинуватив донецьку обласну владу у потуранні побоям і активній підтримці УПЦ(МП).

Антисемітизм існує на індивідуальному та побутовому рівні. Однак центральні органи влади загалом відкидають цю проблему. Деякі радикальні націоналістичні організації та газети продовжували постійно друкувати та поширювати антисемітські матеріали. Антисемітські видання також завозяться з Росії і розповсюджуються без необхідної державної ліцензії. Кандидат у президенти, за якого згідно інформації з виборчих діляниць, було подано менше ніж 1 відсоток голосів, скаржився, на «єврейський контроль над ЗМІ» під час своєї передвиборної кампанії. Однак протягом року Президент Кучма неодноразово і публічно говорив про необхідність мирного співіснування етнічних і релігійних груп. Також протягом року влада порушила кримінальну справу проти редактора львівської газети «Ідеаліст» за розпалювання міжнаціональної ворожнечі. Більше того, прокуратура застерегла регулярні видання від публікацій антисемітських матеріалів. На початку року Олександр Найман з Української академії єврейської історії і культури імені Шімона Дубнова пред'явив позов проти націоналістичної газети «Вечірній Київ» за публікування антисемітських матеріалів про збірник наукових статей академії «Юдеофобія проти України», який був виданий у 1998 році. На кінець 1999 року справа все ще очікувала свого вирішення.⁴⁶

Продовжували траплятися антисемітські інциденти, але, за свідченням єврейських організацій, таких випадків протягом останніх років дедалі менше, і вони обмежувалися західними регіонами держави.

Протягом року нікого не було затримано після підпалу у 1997 році харківського ізраїльського культурного центру, і нікого не було притягнуто до кримінальної відповідальності за осквернення єврейських кладовищ у 1997 році.⁴⁷

Траплялися поодинокі випадки тверджень керівників як УПЦ(КП), так і УПЦ(МП), в яких осуджується поширення німецьких релігій і гостро критикується їхня місіонерська діяльність.

Християнські місіонери-євангелісти повідомляли про окремі випадки побутової дискримінації проти членів їхніх церков, зокрема, про урізання зарплати, скорочення та громадську критику за зраду «власної релігії».

Тутешні релігійні організації, особливо Православна церква і Греко-католицька церква здійснюють тиск як на місцевих посадових осіб, так і на посадових осіб в області з тим, щоб не реєструвати німецькі релігійні організації або не дозволяти їм брати в оренду чи купувати нерухомість.

Обидві ці конфесії, за повідомленням, чинять тиск на посадових осіб, щоб обмежити діяльність іншої (див. розділ 2.В).

Національні, расові, етнічні меншини

Зберігається проблема нерідких утисків расових меншин. Міліція постійно затримує людей з темним відтінком шкіри для свавільної перевірки документів. Крім того, зростає кількість повідомлень про насильство з расових мотивів проти осіб африканського чи азіатського походження. За твердженням представників цих груп, міліція постійно ігнорує насильство проти них, а інколи потурає цьому.

Роми піддаються значній побутовій дискримінації. За даними опитувань громадської думки, нетерпимість до ромів більша, ніж до будь-яких інших етнічних груп. Особливо на Закарпатті роми піддавалися насильству та утискам з боку міліції (див. розділ 1.В).

Конституція гарантує «вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин України». Цьому компромісному положенню передував Закон 1991 року про національні меншини, який сприяв відверненню міжнаціональних конфліктів, оскільки він дозволяв кожному громадянину спілкуватися рідною мовою в особистих справах і дозволяв національним меншинам відкривати свої школи. Проте, деякі проросійські організації у східних областях скаржилися на поширення вжитку української мови в школах і засобах масової інформації.⁴⁸ Вони скаржаться, що при вступі до вищих навчальних закладів їхні діти перебувають у програшному становищі, оскільки всі вступники мають складати іспит з української мови.

У Криму українська та татарська меншина небезпідставно скаржаться на дискримінацію з боку російської більшості і вимагають, щоб українська і татарська мови перебували в рівноправному становищі з російською.⁴⁹ За свідченням лідерів кримських татар безробіття в їхній общині сягає 50 відсотків.⁵⁰ В січні офіс Меджлісу кримських татар (неофіційний кримськотатарський парламент) в Сімферополі було підпалено. Підозрюваних не було виявлено, однак татари звинувачують російських шовіністів. 18 травня близько 35000 кримських татар вийшло на демонстрацію з приводу 55 роковин сталінської депортації кримських татар до Центральної Азії, заради офіційного визнання Меджлісу як кримськотатарського представництва в кримському парламенті і офіційного статусу кримськотатарської мови. В цей же день Президент Кучма створив президентську Наглядову Раду з питань кримських татар, яка включає всіх членів Ме-

джлісу. Тоді кримськотатарські демонстранти розбили наметове містечко перед будівлею кримського уряду. 24 травня кримські татари забрали свої намети після того як кримський прем'єр-міністр Сергій Куніцин погодився з їхніми вимогами про створення ради, яка має представляти інтереси кримських татар в кримському уряді, про право кримських татар повертатися на власну землю і про створення кримськотатарських шкіл.

Хоча кримська влада, посилаючись на нестачу коштів, відмовляється допомагати татарам у відродженні їхньої культури через випуск татарських видань та створення навчальних закладів, центральні органи влади взаємодіють з Верховним Комісаріатом ООН у справах біженців, ОБСЄ та Міжнародною організацією з міграції по підтримці кримськотатарської громади.

З 260000 кримських татар, які повернулися до країни з вигнання до Центральної Азії, близько 67000 все ще не мають громадянства. Провідники кримських татар скаржились, що їхня спільнота не отримує відповідної допомоги в переселенні і що важкий процес набуття громадянства виключив багатьох з них від участі у виборах і позбавив права брати участь у приватизації землі та державного майна.

Румуни вимагають університетський рівень навчання румунською чи заснування румунського технічного коледжу. Існує близько 86 шкіл з румунською мовою навчання в Чернівецькій області.

Русини (рутени) вимагають статусу офіційної етнічної групи в країні. Конгрес представників русинських спільнот, який проводився в Ужгороді 27 червня вимагав шкіл з русинською мовою викладання, кафедру русинської мови в Ужгородському університеті і включення русинів, як однієї з етнічних груп країни в перепис 2001 року. За твердженням русинських керівників у країні проживає, більш ніж 700000 русинів.

Розділ 6

Права робітників

А. Право на створення об'єднань

Конституція забезпечує право на вступ до профспілки «для захисту професійних, соціальних та економічних інтересів». Згідно Конституції всі профспілки рівноправні, і не вимагається дозволу влади на створення профспілки. Закон 1992 року про об'єднання громадян (до яких також віднесено і профспілки) говорить про невтручання владних структур у діяльність цих організацій і про право профспілок створювати федерації і

входити до них на добровільних засадах. В принципі, всі робітники та службовці (в тому числі військовослужбовці) можуть створювати профспілки. В дійсності ж влада застерігає від цього деякі категорії робітників (наприклад, працівників ядерної енергетики). Новий закон про профспілки, який замінив старий радянський, був прийнятий парламентом і підписаний Президентом у вересні.

Федерація професійних спілок (ФПУ), яка є правонаступником колишніх радянських профспілок, почала діяти незалежно від владних структур і активно виступала на підтримку права робітників на проведення страйків. ФПУ підтримала виступи шахтарів та представників інших професій з вимогою виплати заборгованості по зарплаті. Однак, як і в радянські часи, більшість профорганізацій ФПУ тісно співпрацюють з директором. Після того, як Президент Кучма у 1998 році призначив голову шахтарської профспілки, що входить до ФПУ, на посаду державної вугледобувної монопольної структури, підтримка страйкуючих шахтарів з боку ФПУ припинилася. Керівники підприємств також можуть вступати до ФПУ. У 1997 році керівництво ФПУ створило політичну партію, Всеукраїнську партію трудящих, яку практично неможливо відрізнити від ФПУ.

Незалежні профспілки нині становлять альтернативу офіційним профспілкам у багатьох галузях економіки. Незалежна профспілка гірників України, а також профспілки, що представляють льотчиків, цивільних авіадиспетчерів, машиністів, працівників наземних служб цивільної авіації та інші профспілки працюють незалежно або в межах однієї з національних конфедерацій. Хоча точне членство невідоме, за різними оцінками, незалежні профспілки налічують від 100 до 300 тисяч, в той час як профспілки-члени ФПУ – від 17 до 23 мільйонів членів (в залежності від методології підрахунку). Незалежні профспілки безуспішно намагалися отримати частку величезної маси нерухомості та фондів колишніх радянських профспілок, особливо успадкованого з радянських часів фонду соціального забезпечення, який традиційно контролюється офіційними профспілками.

Незалежні профспілки скаржаться, що новий закон про профспілки містить більше обмежень, ніж за радянського законодавства. Щоб отримати національний статус, профспілка повинна мати представництво понад половини областей країни чи мати більшість членів профспілок в цьому секторі. Національний статус і реєстрація дарує право отримати місце, майно, мати банківські рахунки, законно вступати в зобов'язуючі

угоди. Нові вимоги, імовірно створюють труднощі для організації профспілок гірниками і матросами. Інша спірна вимога – це обов'язкова реєстрація Міністерством юстиції. Вона визначає участь профспілки в національній урядовій колективній угоді, так само як і членство в правлінні Фонду соціального страхування (див. розділ 6.Б). Незалежні профспілки турбуються, що Міністерство юстиції зможе скасувати реєстрацію профспілок, якщо вважатиме їх небажаними. На додаток керівництво більше не зобов'язане надавати вільне приміщення і телефони профспілкам, однак закон надає право профспілкам висловлюватись з приводу безпеки праці і розподілу недавно збудованого житла.

Конституція гарантує право на страйк «для захисту своїх економічних і соціальних інтересів». Конституція говорить, що страйки не повинні загрожувати національній безпеці, громадському здоров'ю чи посягати на права і свободи інших громадян. Закон не дозволяє проведення страйків працівникам прокуратури, судової системи, військовослужбовцям, співробітникам СБУ, правоохоронних органів та державним службовцям. Крім того, прийнятий у 1998 році Закон «Про вирішення трудових спорів» дозволяє проведення страйків також працівникам підприємств з безперервним циклом виробництва (наприклад, металургійних комбінатів) за умови, якщо про намір провести страйк повідомлено за 15 діб. Закон забороняє страйки, які становлять загрозу для життя чи здоров'я громадян, довкілля, а також страйки, які можуть перешкодити проведенню рятувальних, аварійних або протиепідемічних заходів.

Закон конкретно не забороняє страйки з політичними вимогами. Закон забороняє страйки з вимогами зміни конституційного ладу, державних кордонів або адміністративного поділу України, а також страйки з вимогами, що порушують права людини. Органи влади зверталися до прокуратури і судів, коли відбувалися страйки, які уряд вважав незаконними. Закон не передбачає звільнення від відповідальності і не гарантує незвільнення з роботи для страйкарів, які брали участь у страйках, які пізніше визнані судом незаконними. Профспілка, яка організовує незаконний страйк, має відшкодувати завдані страйком збитки.

У лютому 500 працівників АЕС розбили табори за межами 5 АЕС країни, щоб висловити протест проти невиплати їм зарплати і вимагали, щоб уряд виділяв більше грошей атомній енергетиці. Справа в тому, що затримка зарплати працівникам АЕС складала 42 мільйони доларів США (150 мільйонів гривень) за інформацією профспілок працівників атомної енергетики. 18 лютого преса повідомляла, що 6 шахтарів в Луганській

області, протестуючи проти затримки зарплати, порізали зап'ястя, загрожуючи самогубством. У серпні незалежна профспілка гірників загрожувала призупинити видобуток вугілля, починаючи з вересня, якщо уряд не почне повертати зарплату, яка належить шахтарям. В той час в Донецькій області страйкувало близько 2000 шахтарів, і сотні дітей і дружин шахтарів протестували в Луганську. Провідники профспілок повідомили, що на серпень затримка зарплати складала понад 435 мільйонів доларів (2 мільярди гривень).

Немає офіційних обмежень права профспілок вступати до міжнародних профспілкових організацій. НППУ є членом Міжнародної спілки енергетиків і гірників.

Б. Право на колективне представництво та укладення колективних трудових договорів

Згідно із законом «Про підприємства» спільні комісії у складі працівників та представників управлінського складу мають вирішувати на рівні підприємства питання щодо розміру зарплатні, умов праці та прав і обов'язків керівництва. Нечіткий розподіл обов'язків часто заважає укладенню колективних трудових договорів. За погодженням з профспілками уряд встановлює розміри зарплатні в усіх галузях, запрошуючи на переговори представників всіх профспілок. Закон про вирішення трудових спорів, який набув чинності у березні 1998 року, передбачає створення арбітражної служби та Національної служби посередництва та примирення для посередництва у трудових спорах. Але ці служби поки що не створені.

В ході практичного виконання Закону про колективні трудові договори незалежні профспілки ставляться в невигідне становище, і перевага надається офіційним профспілкам (які входять до ФПУ). Більшість робітників гадки не мають, що вони не зобов'язані вступати до офіційної профспілки. Вихід з офіційної профспілки і перехід до незалежної – досить складна бюрократична процедура, і, як правило, не схвалюється керівництвом. Закон про колективні трудові договори забороняє антипрофспілкову дискримінацію. За законом трудові конфлікти мають вирішуватися в судовому порядку. Траплялися випадки, коли конфлікти не були розв'язані з позиції рівноправності і справедливості.

Згідно з новим законом про профспілки, незалежні профспілки також можуть бути легко усунуті від процесу укладання колективного договору

на рівні підприємства. За старим законом, якщо декілька профспілок на підприємстві не досягають згоди про об'єднане представництво, більший союз (тобто ФПУ) представляє робітників у процесі укладання колективного договору. Новий закон не зміг усунути цю несправедливість.

Немає експортних зон.

В. Заборона підневільної та примусової праці

Конституція і Кодекс законів про працю забороняє підневільну та примусову працю і, загалом, немає даних про її існування; однак країна є головним джерелом дівчат і жінок, проданих для сексуальної експлуатації (див. розділ 6.Е). З боку влади немає конкретної заборони примусової або підневільної праці дітей, однак протягом року не було даних про існування подібної практики.

Правозахисні групи вважають примусовою працею постійне використання військовослужбовців строкової служби та юнаків, що проходять альтернативну службу, для робіт по ремонту та будівництву приватних будинків військових та цивільних можновладців. У 1998 році студентські групи виступили з протестом проти президентського указу, що зобов'язував студентів, які навчалися за державний рахунок, або відпрацювати три роки у державному секторі по державному розподілу, або повністю оплатити вартість навчання. На думку студентів, це неконституційна спроба уряду запровадити примусову працю, оскільки Конституція забезпечує право вільного вибору місця роботи та передбачає згоду особи на роботу. За заявою уряду, дія указу поширюється на студентів, зарахованих до ВНЗ у 1997 році і пізніше. Немає даних про масштаби застосування цього указу. Але правозахисні групи повідомляли про скарги студентів-медиків та правників, яких під загрозою невидачі дипломів примушували їхати на роботу за державним розподілом на три роки для відшкодування коштів, витрачених на їхню освіту.

Г. Дитяча праця та нижня вікова планка для прийому дітей на роботу

Мінімальний вік для прийому на роботу – 17 років; але в деяких нешкідливих для здоров'я галузях підприємства можуть звертатися до органів влади за дозволом про прийом на роботу осіб віком від 14 до 17 років за умови, що є згода одного з батьків.⁵¹ Конституція гарантує загальну середню освіту. Навчання в школі обов'язкове до 15 років, і Міністерство

освіти чинить суворий контроль за дотриманням цього положення.⁵² Але в порівнянні з радянськими часами значно зросла кількість дітей, що кидають школу, переважно через зростання бідності. Кримінальний Кодекс передбачає до 5 років позбавлення волі за залучення дітей до злочинності, пияцтва, старцювання, проституції, азартних ігор та інших видів експлуатації. З боку влади немає конкретної заборони примусової або підневільної праці дітей, але не було даних про існування подібної практики, окрім жертв людоторгівців (див. розділ 6.В і 6.Е).

Д. Прийнятні умови праці

За станом на вересень мінімальна місячна зарплатня і пенсія складає близько 16,37 доларів (73,7 гривень), а середня місячна зарплатня – 34,55 доларів (155,5 гривні), що не забезпечує гідного рівня життя для працівника і його сім'ї. Крім того, мільйони людей місяцями сидять без зарплати через скорочення бюджетних надходжень. У жовтні офіційна межа бідності складала 26,30 доларів США (118,3 гривні) на місяць, що не відповідає реальному прожитковому мінімуму. За оцінками, більше половини населення офіційно живе нижче межі малозабезпеченості, хоча широко практикується заниження задекларованих джерел доходів.⁵³ 17 вересня Верховна Рада встановила новий мінімум пенсій за віком – 12, 22 долари США (55 гривень), однак Президент наклав вето, пояснивши, що державний бюджет не може профінансувати такі пенсії.

Кодекс законів про працю встановлює максимальну тривалість робочого тижня – 40 годин, гарантує щотижня 24 години на відпочинок та, як мінімум, 24 робочих дні оплачуваної відпустки на рік. Спад у деяких галузях (наприклад, у оборонній промисловості) призвів до значного скорочення робочого тижня для окремих категорій працівників.

Законодавство закладає нормативи безпеки праці та охорони здоров'я на роботі, але вони часто порушуються на практиці. Порушення правил безпеки і старіння обладнання призвело до чисельних серйозних аварій на шахтах, в результаті яких було травмовано понад 18000 осіб і 913 осіб загинуло в аваріях, пов'язаних з роботою протягом першої половини року. За даними Міністерства вугільної промисловості, за перше півріччя сталося 12 аварій в шахтах, де отримали пошкодження 11 152 особи. Протягом перших 7 місяців цього року в аваріях на шахтах загинуло 190 гірників.⁵⁴ Теоретично робітники мають право покинути робоче місце при виникненні небезпечних ситуацій, і це не повинно тягнути за собою звільнення з роботи. Але в дійсності, за свідченням представників незалеж-

них профспілок, спроба скористатися цим правом може закінчитися штрафними санкціями чи навіть звільненням з роботи.

Е. Торгівля людьми

Країна є основним джерелом постачання жінок і дівчат, яких продають до Центральної і Західної Європи і Середнього Сходу для сексуальної експлуатації. Міжнародна міграційна організація у 1998 році оцінювала кількість громадян, проданих з 1991 року з цією ціллю в межах 10 000. Італійські посадові особи вважають, що принаймні 30 000 українських жінок експлуатується в Італії, а між 1991 і 1997 р.р. ізраїльська влада депортувала 1 500 російських і українських жінок, яких було туди продано. У квітні 1998 року парламент прийняв доповнення до Кримінального кодексу про накладання тяжкого покарання – серед інших правопорушень – за торгівлю людськими істотами, в тому числі сексуальну експлуатацію і порнографію. Також протягом року уряд виділив спеціальні підрозділи міліції для розслідування таких злочинів. Однак ефективність цих кроків все ще не встановлено. У червні Уповноважений з прав людини заснував Національну координаційну раду для запобігання торгівлі людськими істотами. Ця організація вже продемонструвала свою ефективність. Запобігання торгівлі людьми стало найвищим пріоритетом для правоохоронних органів, але ці органи часто страждають через нестачу матеріальних і кадрових ресурсів для того, щоб боротись з добре забезпеченими кримінальними організаціями, які проводять операції по торгівлі людьми.

Органи влади звичайно не притягають чоловіків до відповідальності за використання жінок у швидко зростаючому секторі сексуальної експлуатації. Нещодавно було розпочато декілька кримінальних справ за такими звинуваченнями, однак вироки не були суворими. У вересні двох жінок за вироком суду було ув'язнено на 5 років і оштрафовано на 150 доларів США (680 гривень) за торгівлю жінками для борделів в колишній Югославії. У вересні чоловіка з Херсону було ув'язнено і стягнуто штраф за використання жінок у проституції. У березні органи влади у Севастополі заарештували трьох осіб за підозрою у продажу 200 молодих жінок і дівчат для примусового використання у нічних клубах та в якості проститутток в Туреччині, Греції та на Кіпрі. В серпні поліція в Нідерландах заарештувала українського чоловіка разом з трьома нідерландськими громадянами за їхню роль у великій мережі торгівлі жінками. Ця четвірка була звинувачена в примушуванні жінок зі Східної Європи і колишнього Радянського Союзу до роботи в секс-клубах в південній частині Нідерландів. За повідомленням органів влади, деякі з них були з України.

Неурядові організації скаржаться, що місцева міліція отримує хабарі за ігнорування цих проблем. Більше того, деякі повідомлення свідчать про те, що місцеві органи влади сприяють чи допомагають злочинним групам у продажі жінок за кордон.

Жінки, які були продані за межі країни, часто наймаються у фірми, які працюють за кордоном і згодом виїжджають з країни з належним чином оформленими документами. За кордоном жінка несподівано виявляє, що робота значно відрізняється від тієї, яку їй пропонували попередньо.

Уряд, обмежений, в першу чергу, нестачею фінансів, не в змозі ефективно допомогти жертвам. Деякі неурядові організації, такі, як вітчизняна «La Strada» розпочали надавати деяку допомогу службам, які працюють з жертвами торгівлі людьми. З іноземною допомогою було засновано три регіональних центри запобігання торгівлі у Донецьку, Львові і Дніпропетровську. Центри надають тренінги, допомагають з пошуком роботи, проводять «гарячі» телефонні лінії і слугують як центри з медичної, юридичної і психологічної допомоги. «Гарячі» лінії «La Strada» від червня 1998 року до січня 1999 року обслужили 700 жінок.

У вересні Кабінет міністрів прийняв Національну програму запобігання торгівлі жінками і дітьми до виконання якої залучено 20 міністерств, місцеві органи влади, міжнародні організації, донори, вітчизняні і міжнародні неурядові організації. Програма боротьби з торгівлею людьми спрямована також на допомогу жертвам. Однак суворі бюджетні обмеження можуть знизити здатність уряду виконати цю програму ефективно. Уповноважений проголосив боротьбу з торгівлею людьми пріоритетною (див. розділ 4). Міністерство освіти затвердило в навчальному плані для всіх вищих навчальних закладів проблему запобігання торгівлі людьми і обізнаність з цього питання.

Громадська турбота з приводу долі дітей, всиновлених іноземцями, привела до змін і доповнень у 1997 році до прийнятого закону, які передбачали повне судове вивчення певної справи і подальше спостереження за тим, як цим дітям ведеться. Для запобігання всиновленню, яке не відповідає праву, у квітні 1998 року було прийнято доповнення до Кримінального кодексу, яке передбачає до 15 років ув'язнення за торгівлю дітьми і незаконне усиновлення. Однак випадки його успішного застосування невідомі (див. розділ 5).

Переклад Харківської правозахисної групи

КОМЕНТАРІ

¹ Назвати контроль цивільної влади за силовими структурами ефективним важко. Висновки парламентського Комітету з питань оборони і національної безпеки, якому підзвітні силові структури, не оприлюднюються, наслідки його контрольних функцій непомітні. Оскаржити незаконні дії (або бездіяльність) працівників силових структур у суді доволі важко. Громадський контроль за діями силових структур дуже слабкий.

² Мусимо констатувати, що, на жаль, такі випадки трапляються досить часто.

³ Це твердження є неточним. Широко розповсюджене побиття підозрюваних у скоєнні злочину оперативниками та слідчими (іноді, дійсно, із смертельними наслідками). Свідчення про побиття обвинувачених і засуджених працівниками СІЗО і установ виконання покарань дуже нечасті. Правозахисними групами і журналістами зафіксовано декілька випадків смерті підозрюваних у вчиненні злочину внаслідок катувань.

⁴ Укорінений побутовий антисемітизм, а також дискримінація проти релігійних, расових і національних меншин не є такою проблемою, як це має вигляд у звіті. Окремі випадки ксенофобії, антисемітизму та дискримінації проти меншин спостерігаються, але слід зазначити, що загалом, на нашу думку, Україна в цій сфері є найтолерантнішою серед пострадянських країн.

За даними Інституту юдаїки (громадська організація, однією з програм якої є моніторинг публікацій антисемітської спрямованості), кількість публікацій, які засуджують антисемітизм, суттєво збільшилася. Проти проявів антисемітизму виступають видання різної політичної спрямованості, збільшилася також кількість публікацій концептуального характеру (політиків, співробітників НАН України, вчених тощо). Особи, які публічно вдаються до антисемітизму, притягуються до юридичної відповідальності. Наприклад, Львівська обласна прокуратура порушила кримінальну справу за фактом антисемітських публікацій у газеті «Ідеаліст», міністерство інформації направило лист-вимогу до редакції газети «За вільну Україну» припинити антисемітські публікації, Київська міська адміністрація звільнила головного редактора газети «Столиця» після появи антисемітських публікацій тощо.

⁵ Закон про доповнення до Кримінального кодексу, який передбачає введення нового складу злочину, – катування – був прийнятий 1 грудня 1999 р. тільки у першому читанні. Окремі члени Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності та боротьби з організованою злочинністю і корупцією планують ввести відповідну статтю до проекту нового Кримінального кодексу.

⁶ Це твердження є помилковим. Згідно з офіційними даними, МВС отримало з 1996 по 1999 рік 554 скарги на незаконне затримання, арешт або обшук з використанням фізичної сили та брутальне поводження з громадянами (110 в 1996, 131 в 1997, 151 в 1998, 162 в 1999) і 1672 скарги про інші незаконні дії (229 в 1996, 407 в 1997, 560 в 1998, 482 в 1999). За цей період 864 працівника

1996, 407 в 1997, 560 в 1998, 482 в 1999). За цей період 864 працівника органів внутрішніх справ були покарані за посадові злочини (243 в 1996, 237 в 1997, 204 в 1998, 180 в 1999), 568 з них були засуджені за перевищення влади або зловживання службовим становищем. На нашу думку, ці дані – тільки верхівка айсбергу: за нашими спостереженнями, незаконні дії під час дізнання і слідства є масовим явищем, це системне порушення прав людини.

Органами прокуратури було виявлено в 1999 р. 5 507 різноманітних порушень (в 1998 р. – 4 626 порушень) в закритих установах – ізоляторах тимчасового утримання, СІЗО, установах виконання покарань, психіатричних лікарнях із строгим та посиленним наглядом. До дисциплінарної відповідальності притягнуто 1 942 працівника вказаних установ (в 1998 р. – 1 642), до кримінальної – 19 працівників (в 1998 р. – 15).

⁷ Один з двох затриманих, громадянин Росії Володимир Іванченко, є рідним братом довіреної особи Олександра Мороза Сергія Іванченка. За повідомленням Уповноваженого з прав людини Верховної Ради України Ніни Карпачової, до затриманих застосувалися жорстокі катування. Пізніше Сергій Іванченко був теж затриманий. Його обвинувачують в організації вибуху, але він не визнає себе винним. Загалом, на наш погляд, обґрунтованість обвинувачення виглядає доволі сумнівно. Незрозумілі мотиви дій Сергія Іванченка, якому було що втрачати: він є відомим у Кривому Розі підприємцем, власником кількох ЗМІ. Опозиція стверджує, що вибух був провокацією з боку Президента Кучми.

⁸ Кількість засуджених за «дідівщину» з 1991 року значно більше.

⁹ Органи прокуратури притягнули до відповідальності у 1998 році значно більшу кількість військовослужбовців за нестатутні відносини. За даними «Київських ведомостей» (16 вересня 1998 р.), тільки за 8 місяців було притягнуто 255 осіб. У 1999 році загинуло 79 військовослужбовців, а за перші 6 місяців 2000 року – 85. У Збройних силах кількість самогубств за рік виросла на третину.

¹⁰ На харчування одного в'язня 1999 року виділялося лише 0,75 грн. на день, або чверть планової потреби. Медикаментами установи виконання покарань (УВП) і СІЗО забезпечені на 11,4%, а витрати на медичне утримання на одну особу складала на весь 1999 рік 13,14 грн. У 2000 році ці видатки ще менші. Виробничі потужності підприємств та УВП використовуються мало. У 1999 році не працювало 39% працездатних засуджених. На 1 липня 2000 року кількість ув'язнених в 180 УВП і СІЗО становила 233,3 тис. чоловік. У СІЗО утримувалось близько 50 000 чоловік, хоча вони розраховані на 32 000 місць.

¹¹ Точніше, державною таємницею є «відомості, що розкривають організацію, стан і способи охорони установ кримінально-виконавчої системи» (п.4.47 «Зводу відомостей, що становлять державну таємницю», далі ЗВДТ).

¹² До нашої організації такі скарги не надходили. Навпаки, як правило, листи засуджених супроводжуються офіційним листом адміністрації установи виконання покарань з проханням розглянути скаргу засудженого.

¹³ Згідно із ст. 148 ч. 4 КПК працівники МВС можуть тримати заарештовано-го під вартою до 10 днів без пред'явлення обвинувачення. Ця застаріла норма, яка суперечить Конституції України і міжнародним нормам, досі не скасована.

¹⁴ Йдеться про максимальний термін утримання під вартою під час попереднього слідства.

¹⁵ Це помилкове твердження. За законом термін попереднього слідства – два місяці, після чого справа передається до суду. Але в разі необхідності термін може бути подовжений до 3 місяців за санкцією районного прокурора, і до 6 місяців – за санкцією обласного прокурора, на більший термін – за санкцією Генерально-го Прокурора.

¹⁶ У 1997 р. рішенням судів було звільнено під заставу 110 осіб, у 1998 р. – 123 особи. Загалом органи внутрішніх справ за період 1996-1999 рр. затримали 337 569 підозрюваних у вчиненні злочину (1996 р. – 82 096, 1997 р. – 83 376, 1998 р. – 86 303, 1999 р. – 85 794). Відносно 88 342 осіб були застосовані запобіжні заходи, які не передбачають позбавлення волі, що складає 26,2% від загальної кількості затриманих (1996 р. – 20 849, 1997 р. – 21 102, 1998 р. – 23 771, 1999 р. – 22 980). Слід відзначити також можливість оскарження в суді санкції прокурора на арешт. У 1997 р. судами було розглянуто 2 516 таких скарг, у 1998 р. – 2 648 скарг, задовольняється приблизно третина від загальної кількості.

¹⁷ Йдеться тільки про районні суди.

¹⁸ Йдеться тільки про обласні суди та Верховний Суд України. Районні суди на колегії з кримінальних та цивільних справ не поділяються.

¹⁹ Компетенція військових судів ширша: вони розглядають також справи, в яких цивільні особи задіяні разом з військовими.

²⁰ Слід відзначити, що майже кожна десята кримінальна справа повертається на додаткове розслідування. У першому півріччі 2000 року було закінчено судовим провадженням 111 365 кримінальних справ, засуджено 117 588 осіб, виправдано – 125, повернені на додаткове розслідування справи відносно 12 990 осіб, закрито 8 616 справ. До позбавлення волі у першому півріччі 1999 року було засуджено 37,5% осіб, а в першому півріччі 2000 року – 36,4%.

²¹ Слід зауважити, що багато які гучні кримінальні справи мають виразне політичне забарвлення. Крім того, на нашу думку, можна вважати політичним в'язнем донецького адвоката Сергія Салова, який був довіреною особою кандидата в президенти Олександра Мороза, та перебував в СІЗО з 30 жовтня 1999 року по 12 липня 2000 р. Напередодні першого туру президентських виборів Салов знайшов у своїй поштовій скриньці номер парламентської газети «Голос України», в якому сповіщалося, що Президент Кучма помер. Газета була фальшивкою, до її виготовлення Салов ніякого відношення не мав. Він показав цей номер кільком особам і був заарештований: його обвинуватили в порушенні 127 статті КК України (перешкоджання здійсненню виборчого права). Декілька разів адвокат Салова подавав заяву про заміну перебування під вартою на підписку про неви-

їзд, але суд залишав Салова в СІЗО. У липні 2000 року він був засуджений за цей «злочин» до п'яти років позбавлення волі з відстрочкою вироку на два роки.

²² За законом про оперативно-розшукову діяльність прослуховування можливе тільки за санкцією суду, якщо є достатні підстави вважати, що готується або скоєно тяжкий злочин. Отже, ця впевненість журналістів ґрунтується на недовірі до спецслужб, які, на думку громадськості, нехтують законом і вдаються до незаконного прослуховування.

²³ Закон про психіатричну допомогу» прийнятий Верховною радою в лютому 2000 року.

²⁴ За даними на липень 2000 року в Україні зареєстровано 1.5 млн. осіб з різними психічними розладами, а включно з алкоголіками і наркоманами – 1.9 млн. психічно хворих. Протягом року в Україні відбувається 14-15 тисяч самогубств, що складає 28-29 осіб на 100 тисяч населення (в розвинених країнах – не більше ніж 20 самогубств на 100 тисяч населення).

²⁵ На початку 1999 року Державний комітет з питань державних секретів і технічного захисту інформації був ліквідований, а його повноваження були передані СБУ.

²⁶ Точніше, мають гриф «цілком таємно» відомості, що містяться в архівних справах про виконання вироків стосовно засуджених до смертної кари та про осіб, які виконували страти (п. 4.48 ЗВДТ). Щодо таємності інформації про стан в'язниць див. примітку 11. Інформація про стан ЛТП не є таємною.

²⁷ Насправді, О.Ляшко був обвинувачений у наклепі відносно В.В.Дурдинця (під час публікації – в.о. Прем'єр-міністра України), начальника Одеського обласного управління МВС Івана Григоренка і ще одного мешканця Одеси, колишнього співробітника МВС.

²⁸ Дуже прикра помилка! Ніяких публікацій про таємні операції СБУ проти Заходу в газеті «Політика» не було. У статті «Шпионський роман» (№23 від 18 червня 1997 р.) стверджувалось, що Головне управління розвідки Міністерства оборони здійснює розвідувальну діяльність проти військ НАТО, які базуються в Туреччині, та підрозділів військових частин США в Європі. Ця інформація була ГУР Міноборони спростована.

²⁹ Заступник Голови Верховного Суду України П.І.Шевчук призупинив рішення Печерського районного суду від 6 жовтня, і в березні 2000 року «Політика» знову почала виходити. Справа була переглянута Московським районним судом, Київський міський суд підтвердив рішення Московського суду, і газета була все ж таки закрита. Тоді Олег Ляшко зареєстрував нову газету – «Свобода».

³⁰ На даний момент призначені всі вісім членів Національної ради.

³¹ Див. примітку 23.

³² Проте СБУ здійснює моніторинг мережі, мотивуючи це необхідністю боротьби із злочинністю та посиляючись на закон про оперативно-розшукову діяльність.

³³ Ідеться про Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1988 р. «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» (див. «Відомості Верховної Ради СРСР», №31, 1988). Див. також ст. 187-4 чинного Кримінального кодексу України.

³⁴ Ідеться про легалізацію партій і громадських організацій національного рівня, це не стосується місцевих інституцій.

³⁵ Це твердження є помилковим. Згідно із ст.22 Закону України «Про об'єднання громадян» обмеження відносно отримання коштів і майна стосується тільки політичних партій, їх установ і організацій. Серед інших обмежень – заборона прямо або опосередковано отримувати кошти і майно від державних органів, державних підприємств, установ і організацій, окрім випадків, передбачених законодавством України.

³⁶ Це помилкове твердження. Хоча декілька випадків відмови у реєстрації на такій підставі мали місце, жоден із них не залишився без відповідних звернень, і реєстрацію було успішно завершено. В Україні зареєстровано чимало громадських організацій, що захищають права людини й надають при цьому юридичні послуги, в тому числі, асоціації для захисту засуджених. Державні органи перевіряють тільки наявність ліцензії для надання юридичних послуг.

³⁷ Слід також зауважити, що з 1 січня 2000 року почав діяти новий порядок оформлення дозволу на працевлаштування іноземцям та особам без громадянства. Якщо іноземець оформився працювати без такого дозволу, то він буде висланий з України, а підприємство, де він працював – оштрафовано. Ця інструкція не розповсюджується на іноземців, які постійно проживають в Україні.

³⁸ За оцінками фахівців, з 1989 по 1999 рік Україна прийняла близько 150 тисяч біженців із колишніх радянських республік; за останні роки виріс потік біженців з Африки, Південно-Східної Азії, Близького та Середнього Сходу. За даними на жовтень 1999 року в Україні зареєстровано 3 500 біженців і 15 000 мігрантів.

³⁹ Ліквідовано. Функції передано МВС, Міністерству культури і мистецтв, Міністерству юстиції.

⁴⁰ Згідно з Конституцією Президент до 28 червня 1999 року мав право видавати укази з економічних питань, не врегульованих законами, потім внести в 3-місячний термін до Верховної Ради відповідний законопроект для прийняття. Однак термін цих повноважень закінчився. Після 28 червня 1999 року Укази Президента не мають сили закону, вони є лише підзаконними актами і повинні відповідати діючому законодавству.

⁴¹ За даними на 20 червня 2000 року секретаріат Європейського суду з прав людини визнав заявами 1 247 скарг про порушення українською державою Європейської конвенції захисту прав людини та основних свобод. Велику кількість скарг було подано з порушеннями правил, і вони не були прийняті секретаріатом. 377 заяв зареєстровано (відкрито досьє), з них відхилено (визнано неприйнятними)

ми) 58 заяв, 7 визнано прийнятними й вони чекають на розгляд Європейським судом. Ще 4 справи надіслані для додаткових пояснень, вони теж мають шанс бути визнані прийнятними.

⁴² При цьому жінки складають 53% населення України (на початок 1999 року). Слід також додати, що серед безробітних з вищою освітою жінок – 70%, а серед безробітних випускників вузів жінок – 80%. Середня зарплатня жінки складає 75% від середньої зарплатні чоловіка, хоча згідно з Законом «Про працю» жінки і чоловіки мають отримувати рівну зарплатню за однакову працю.

⁴³ Можна додати такі дані. В умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, працює близько 1 млн. жінок. Майже 6 тисяч жінок трудяться на роботах, заборонених законодавством, а 314 тисяч зайнято в нічних змінах. Через порушення вимог охорони праці 8-9 тис. робітниць щорічно отримують травми.

⁴⁴ Точніше, обов'язковою є загальна середня освіта в обсязі 11 класів.

⁴⁵ Як заявив у серпні 2000 року міністр освіти й науки Василь Кремень, майже 90% українських дітей мають відхилення в стані здоров'я, більше 50% – незадовільну фізичну підготовку. Кількість дітей-інвалідів виросла з 1993 року на 28.5 тисяч і зараз складає 150.3 тис. дітей, більше 7.8% з них – діти 7-14 років. Серед причин дитячої інвалідності міністр назвав на першому місці хвороби нервової системи, на другому – генетичні хвороби.

⁴⁶ Газета «Вечірній Київ» подала зустрічний позов проти Наймана про захист ділової репутації. На кінець 2000 року справа все ще знаходилася в процесі розгляду.

⁴⁷ Винні у підпалі ізраїльського культурного центру в Харкові були знайдені і засуджені.

⁴⁸ Слід зауважити, що в Україні розмовляють російською мовою окрім 10 млн. етнічних росіян ще й 20 млн. етнічних українців. Опитування Міжнародного інституту соціології показало, що з 72,6% етнічних українців визнають себе українцями тільки 58,8%, з 20,1% росіян визнають себе росіянами тільки 10,8%. Варіант подвійної національності обрали кожний п'ятий українець і майже кожний другий етнічний росіянин. Українську мову назвали рідною 41,6% опитуваних, російську – 43,4%. Решта відповіли, що їм однаково. На наш погляд, ці дані переконливо свідчать, що інформаційні потоки в країні йдуть двома мовами. На нашу думку, існування двох мов бажано підтримувати, в той же час передбачаючи спеціальні заходи для утвердження української мови як державної. Стверджувати про утиски російської мови, на наш погляд, некоректно. Дійсно, 2106 тисяч або 31,7% дітей вчаться в школах російською мовою, 280 тисяч дітей знаходяться в групах з російською мовою навчання в 17,6 тис. дитячих дошкільних установах, 35% студентів навчаються російською мовою. Функціонує 14 державних російських театрів, 440 млн. одиниць зберігання або 55% загального бібліотечного фонду складають книги російською мовою, 90% нових видань виходять російсь-

кою мовою, видається 1 195 російськомовних газет або 49,7% від загальної кількості періодичних видань. В той же час можна бачити застосування шкідливих адміністративних заходів, які загалом пов'язані із зберіганням старої радянської адміністративної системи управління, коли, наприклад, примусово вводять навчання українською мовою студентів в ВНЗ, хоча немає ні викладачів, які здатні викладати українською мовою, ні посібників, ні студентів, які б бажали слухати лекції українською мовою, або рішення про отримання вчителями вищої кваліфікаційної категорії приймається тільки за умови вільного володіння українською мовою.

⁴⁹ Слід зауважити, що в Криму тільки 7 шкіл з кримськотатарською мовою навчання, де навчаються 2 374 учня.

⁵⁰ За офіційними даними, рівень безробіття серед кримських татар – 17% (40 тисяч безробітних). З 263,7 тисяч кримських татар близько половини не мають власного житла і вимушені жити в недобудованих будинках або гуртожитках.

⁵¹ З 9 млн. дітей у віці від 5 до 17 років 416 тисяч (260 тисяч хлопців і 156 тисяч дівчаток) виконують постійну, термінову або разову роботу. Найбільш розповсюдженими сферами застосування дитячої праці є сільське господарство (46%), торгівля (26%), сфера послуг (19%). 5% дітей зайняті в промисловості, 4% – на будівництві. Майже дві третини дітей заробляють до 80 грн. на місяць. До 178 грн. заробляє лише 11% дітей. Шкідливі умови праці мали наслідком хвороби і фізичні травми 3% дітей (найбільше постраждали 10-14-річні).

⁵² Обов'язковим є закінчення середньої школи в обсязі 11 класів. Але примусова присутність в школі дітей, які не хочуть вчитися, тільки заважає навчальному процесу і тим, хто вчитися хоче. На наш погляд, ця норма, закріплена 35 статтею Закону «Про освіту», має бути змінена.

⁵³ На питання, скільки в Україні бідних, відповісти важко. Оцінка реальних доходів населення є складним завданням, тим більше, що за даними різних експертів від 50% до 75% реальних доходів є тіньовими. На нашу думку, межею для визначення бідності слід вважати межу малообезпеченості. За оцінками експертів, у 1999 році доход нижче 73,7 грн. мала приблизно половина населення. В газеті «Урядовий кур'єр» від 27 травня 2000 року наведені такі дані: середньомісячний грошовий доход на душу населення в відсотках до межі малообезпеченості (90,7 грн.) склав в січні 2000 року 66,6%, в лютому – 82,6%, в березні – 94,5%. Середня зарплата, відповідно, склала 133,1, 136,1 і 147,6 грн., а середня пенсія – 50,9, 50,8 і 52,8 грн. Отже, на наш погляд, можна зробити висновок, що найбільше страждають від бідності пенсіонери. За словами заступника міністра праці і соціальної політики Світлани Вегери, на обліку в органах соціального захисту в середині 2000 року перебувало понад 14 млн. пенсіонерів. Постійної допомоги і уваги потребують 11,5 млн. громадян (23%), серед яких 3 млн. особливо нужденних. Звідси можна зробити висновок, що приблизно чверть населення України живе нижче межі малообезпеченості. До близького висновку можна дійти, якщо

подивитися на дані про отримання житлових субсидій. Так, у 1998 році субсидії отримали 5,5 млн. родин.

⁵⁴ У першій половині 1999 року 18 291 працівників отримали травми на виробництві, з них 665 загинуло. Сталося 211 аварій з груповими нещасними випадками, під час яких травмовано 736 осіб, з них 225 загинуло. Загалом у 1999 році загинуло на виробництві більше ніж 1 300 осіб, в тому числі 297 шахтарів. За даними Державного департаменту з питань нагляду за охороною праці за перші п'ять місяців 2000 року були смертельно травмовані 562 особи, в тому числі 188 шахтарів, у сільському господарстві 126 робітників, будівництві – 42 і в металургії – 32 особи. За сім місяців 2000 року на виробництві загинуло 763 людини, в тому числі 260 шахтарів. За твердженням цього департаменту, рівень травматизму на недержавних підприємствах в 2,5 рази вищий, ніж на державних. Слід також відзначити, що від нещасних випадків невиробничого характеру за перше півріччя загинуло 33 500 чоловік, тобто в 50 разів більше, ніж від виробничих травм.

Євген Захаров

Зміст

Переднє слово	3
Доповідь Департаменту США про дотримання прав людини в Україні у 1999 році	5
Вступ.....	5
Дотримання прав людини.....	8
Розділ 1. Повага недоторканності особи, що передбачає свободу особи від таких явищ.....	8
А. Політичні та інші позасудові вбивства	8
Б. Зникнення	9
В. Застосування катувань та інше жорстоке, нелюдяне або принижуюче гідність поводження чи покарання.....	9
Г. Свавільний арешт, затримання чи заслання.....	13
Д. Позбавлення права на справедливий публічний суд.....	16
Е. Свавільне втручання у приватне і родинне життя, помешкання чи листування.....	20
Розділ 2. Дотримання громадянських свобод, включно з такими аспектами	22
А. Свобода слова і преси	22
Б. Свобода мирних зборів та об'єднань	28
В. Свобода релігії.....	31
Г. Свобода пересування в межах держави, міжнародні подорожі та репатріація.	34
Розділ 3. Дотримання політичних прав: право громадян змінити владу.....	37
Розділ 4. Ставлення влади до міжнародних та неурядових перевірок за заявами про порушення прав людини.....	39
Розділ 5. Дискримінація за расовою ознакою, статтю, релігією, фізичними вадами, мовою або за соціальним станом	41
Жінки	41
Діти	43
Люди з фізичними вадами	44
Релігійні меншини	44
Національні, расові, етнічні меншини	46
Розділ 6. Права робітників.....	47
А. Право на створення об'єднань.....	47
Б. Право на колективне представництво та укладення колективних трудових договорів	50
В. Заборона підневільної та примусової праці.....	51
Г. Дитяча праця та нижня вікова планка для прийому дітей на роботу.....	51
Д. Прийнятні умови праці.....	52

Е. Торгівля людьми.....	52
Коментарі.....	55

Наукове видання

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ У 1999 РОЦІ

15(56)

Спеціальний випуск №56 інформаційно-аналітичного
бюлетеня «Права людини»
Свідоцтво про реєстрацію Міністерства у справах друку та інформації
ХК №425 від 23.01.97.

Відповідальний за випуск і редактор *Євген Захаров*
Художній редактор *Борис Бублик*
Комп'ютерна верстка *Олександр Агєєв*

Здано до набору 10.10.2000 Підписано до друку 15.12.2000
Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 3,60 Умов. фарб.-від. 3,90
Умов.- вид. арк. 3,96 Наклад 1000 прим.
Розповсюджується безкоштовно

Харківська правозахисна група
61002, Харків, а/с 10430

«Фоліо»
61002, Харків, вул. Артема, 8

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи,
61002, Харків, вул. Іванова, 27, кв.4